N. Iorga

Cărți representative în viața omenirii

Volumul IV

Revoluția franceză prin martori oculari

București

Editura Casei Școalelor

1931

I.

Doamna de Genlis.

Cum se înțelege Revoluția franceză de cineva care a trăit mulți ani în toate rosturile vechii societăți, cunoscută, admirată, măgulită de dînsa? De o elevă fără voie a lui Rousseau, care a voit s'o prefacă după idei abstracte și într'o atmosferă sentimentală prin educație? Doamna de Genlis, care trăiește și sfîrșitul secolului al XVIII-lea și o destul de mare parte din cel nou răspunde prin Memoriile ei, publicate la șaizeci și șase de ani, ca să arăte curagiul de a mărturisi adevărul [1].

Scrisese un jurnal, din care păstrase numai o parte, și un „Examen critique" ori considerații despre „manufacturi" care s'a pierdut în întregime [2]. Ce avem e de ajuns — une ori poate chiar de prisos — pentru a înțelege ce era o viață de fată, de femeie rămasă singură, de învățătoare liberă a unor copii princiari, de podoabă a saloanelor timpului, de premergătoare fără să știe a Revoluției pe care o blastămă.

---

[1] „Laisser après moi des mémoires qu'on eût craint de publier durant sa vie c'est rendre suspecte leur véracité, et c'est en quelque sorte profaner l'asile inaccessible et sacré de la tombe", spune ea frumos (I, pp. III-IV).

[2] *Ibid.*, p. 5.

Născută la 25 Ianuar 1746 lîngă Autun, la Champcéry. Tatăl e senior al unor moșii ereditare fără întindere și mare folos, răspîndite. Fusese căpitan, dar un conflict îl silise a demisiona: știe chimie și fisică, ba chiar numismatică. Învățase la Iesuiți în Lyon. Mama face o operă comică și două romane. Fata are un unchiu fugar în America. Învață în sat, cu copiii ceilalți — deci înainte de Revoluție nu era numai lecția de catehism a preotului în pridvorul bisericii, ci și „la maîtresse d'école du village"; metoda e destul de bună, *înainte* de pedagogie, ca să poată ceti în *șase-șapte* luni: scrisul îl lasă pe mai tîrziu; părinții nu bagă de samă sau li e indiferent. Aceiași *pre*-pedagogie face pe fratele trimes la Paris, în Pension du Roule, „să învețe cetirea în șase săptămîni, fără a silabisi, cu cutii de fișe".

Esențialul pentru familie e să pregătească fetița pentru Curte. Deci e trimeasă la Paris în *corps de baleine*, cu papucași și „trei patru mii de *papillotes*", „panier", „colier de fier" și... ochelari pentru încrucișați, ca să învețe la profesor „a merge". La țară, unde o adăpostește un fermier general al postelor, soțul de odinioară al doamnei de Pompadour, Le Normand, ea poartă costum țerănesc savoiard: *habit de marmotte*.

Un moment, pentru a-i crea o avere proprie, o dau la canonicele de la Alix, lîngă Lyon, un „beghinaj" cu viață liberă, în care se poartă, cu o cochetă coafură de stofă albă-neagră, care se zice „un soț", cu un cordon roșu și o cruce de smalt, mantăli de hermină și inele de aur în deget. Cum toate capătă titlul de contesă, copilița, amusată de acest mediu nou de comodă și elegantă „călugărie", devine contesă de Lancy. Dacă o „nepoțește" *(aniécer)* vre una din surori, ea capătă prebenda, cu condiția de a sta acolo doi ani din trei [1].

[1] Fratele e, din leagăn, cavaler de Malta. Ajunge abate.

Se aranja bine nobilimea pe atunci şi era foarte dulce de trăit! „Contesa" avea tocmai şapte ani: învăţa musica, ghitară, piano, dantul, de la rude şi catehismul de la slugi, care-i spuneau şi poveşti de strigoi, trezindu-i imaginaţia, care se va cheltui în cărţi. Fără sport profesional, vînează păsări şi pescuieşte, face scrimă, se îmbracă bărbăteşte, lucrează flori artificiale, dar, pe alături, prinde painjeni şi creşte şoareci. Odată cu primele lecturi, istorii, romane, încearcă ea romane şi comedii, îndată şi versuri, pe cînd dă lecţii copiilor din sat. La unsprezece ani amorezată. În castel se dau represintaţii cu copiii, *şi ce piese: Iphigénie en Aulide, Zaïre,* Molière! Alături, părintele Antoine o iniţiază în religie şi-i dă să cetească „Imitaţia lui Isus Hristos".

Iat'o la Paris, venind pe Loira, pe la Orléans. Ceteşte pe *Télémaque* şi pe Jean Baptiste Rousseau, pe Gresset şi pe La Fontaine şi ascultă pe Marmontel, „nuvelistul" la modă, recitîndu-se la ducele de Bellevau. În loja mătuşii, de Montesson, născută din căsătoria bunicii cu un de la Haie, merge la teatru şi îndată va face pantomime. Va vedea automatul lui Vancanson, care cîntă din fluier, şi raţa lui, care digerează.

Cum tatăl s'a ruinat şi va pleca în curînd la S. Domingo, fata începe a trăi de sine. E în saloane pe care le încîntă prin harpa ei (învaţă şi viola şi „musetta", mandolina, tympanon), prin conversaţia şi talentul literar, pe care şi le simte, şi cît de mult! Va sta la fermierul general de la Popelinière, în luxoasa lui locuinţă de la Passy (el face şi un roman), la M-me de Jouy, în Chevilly, cu soţul arestat pentru datorii. Cunoaşte strălucitoarea lume care amestecă literatura şi ştiinţa cu salonul, folosind de o potrivă în ambele direcţii. D'Alembert vrea s'o vadă, dar ei nu-i plac Voltaire şi toţi „filosofiştii" lui, şi acela în special îi pare desagreabil: „figură ignobilă, glas ascuţit şi ţipă-

tor"; n'o încîntă „micile lui povești burlesce". Întîlnește pe compositorul Rameau. Îi iese înainte în acest defileu de celebrități însuși vrăjitorul S. Germain, care vorbește de tinerețea lui în Egiptul Faraonilor: îl aude vorbind fisică, himie, dovedind că știe englezește, spaniolește, portughesa; e și pictor și a descoperit colori nouă: stă să plece la Siena, ca să ajungă a muri tocmai în Holstein. Mai mult decît strigoii slugilor de acasă, astfel de cunoștinți dau zbor închipuirii.

Așa de tînără, are petitori. Nu se uită la dînșii. Nici, deocamdată, la viitorul ei soț de Genlis, care a fost la Pondichéry, în India, la Canton, în China[1], a purtat uniforma de colonel al grenadirilor și pe care i-l aduce tatăl, în curînd întemnițat pentru datorii și adus astfel la moarte. Stînd cu chirie la Filles du Précieux Sang, e petită de un bătrîn de șaizeci de ani, bun pentru mama ei. Ea-și caută de literatură, cetind pe Oxenstierna, cunoscut și la noi pentru Maximele lui de om de Stat, dar și pe pastorala, dulcea doamnă Deshoulières. Trecînd pe la mănăstirea S. Joseph, unde află și pasiunea potolită a d-nei du Deffant, ea se mărită în secret cu de Genlis, de care n'a putut scăpa. Dar, de a doua zi, bărbatul merge în garnisoana lui la Nancy, și ea la mănăstire, unde se presintă alergînd „ca un drac" prin coridoare, punînd bătrînelor care dorm roșu și muște pe obraz, dînd și baluri cu voia stariței, — și călugărițele dantează; îmbrăcată țerănește, gătește în haine de ciobăniță, de camerieră. Iea băi de lapte cu foi de rose. Dă *soupers de femmes,* organisează danțuri cu „proverbe". Călătorește la Péronne, la Arras: scapă un desertor. Va ieși cu fratele și va merge pe la cîrciume, cerînd *du sacré chien.*

Ce nu învață acolo? Biliard, cărți: pichet, *reversin,*

[1] Un văr al ei la S. Domingo.

hirurgie (iea sînge), economie socială (visitează pe locuitori). Dar descopere pe clasici: Corneille, Pascal, Madame de Sévigué. O fetiță e dată la țară: sentimentul de mamă lipsește cu totul. O va mărita cît de iute. Fiecare trăiește pentru sine, multilateral, variat, pănă la amețeală. Soțul, care scrie memorii, apare și dispare. Nimic nu-i leagă, nici pasiunea cărnii.

În sfîrșit zăbovita presintare la Versailles. Ludovic al XV-lea, bătrîn, nu-i desplace. Iată un iute și expresiv portret al lui: ochi *bleu de roi*, „ton scurt, laconism particular, care n'avea nimic dur și jignitor" [1].

Anii trec. Sărim un volum, ca s'o vedem altfel, pe aceia care, femeie măritată și mamă, se juca ducînd în brațe pe mătușa soțului, speriată și încîntată. Ea crește acum pe fetele, — și pe fiul, viitorul Ludovic-Filip —, ducelui de Orléans, care, el și soția, au altceva ca lucru. O întreagă operă de pedagogie originală și capricioasă, a cării expunere n'are loc aici: atîtea încercări și descoperiri, unele fericite și care trezesc invidie. Lanternă magică, aparate de gimnastică, farmacist pentru himie, desemn cu un Polon, teatru represintînd călătoriile, deprindere cu fabricarea de portofele, împletituri, cartonaje, flori, grilaje, aurituri, mobile pentru săraci, arhitectură, grădini de lucru, visită la fabrici și Musee, lojă la teatru [2].

Legăturile cu această familie i-au procurat și emoțiile unei escapade în Italia, unde „fuge" cu ducesa, pe atunci de Chartres, plecată supt noul rege, tînărul Ludovic al XVI-lea, fără a cere, cum era natural și impus, voia Suveranului, cu scusa că merge la Modena să-și vadă bunicul. La Bordeaux, unde se află, mulțime enormă, luminații. La Nizza stă un regiment contra piraților.

[1] P. 243.
[2] III, p. 133 și urm.

Minunat drumul în trăsură pe Cornișă. E, în acea sălbătăcie de atunci, și prilejul de a urmă moda lui Rousseau, de a trăi „țerănește". Ducesa doarme pe pătură și pe foi într'o odaie care e hambar de grîu. Și ce plăcere să ai călăuzi beți, să-ți pierzi tălpile pe drumul aspru, să vezi „adevărate ciobănițe"... Cu picioarele umflate și bășicate se ajunge la Geneva. Portretul ducelui văpsit, a contelui de Lascaris, care face curte. La Mantova frumos teatru, cu coloane de cristal, la Veneția „sicriile" gondolelor, „casinele" ambasadorilor, gondolierii cari cîntă *Gerusalemme liberata* și merg la operă. Emoționanta Romă, unde cardinalul de Bernis, căruia-i zic „regele Romei", ține conversații în baie. Se vede scara sfîntă, Sf. Petru, unde, de ziua patronului, asistînd și ducele de Glocester, cîntă optsprezece orge; se aduce tributul Neapolului, după datina medievală: o iapă. Focuri de artificii luminează cerul italian. Dar aici și întîlnire cu arheologul Winckelmann, descoperitorul Italiei pentru Germanii lui: e bibliotecarul cardinalului Albani. La Neapole i se fură rochii ducesei, la Curte se dau bacșișuri lacheilor regelui și femeile îi sărută mîna, dar pentru un cîntec din harpă, el, care cîntă însuși o veche arie francesă [1], dar nu știe decît dialect și de aceia teatrul e în napoletană, sărută mîna princesei. Regina iea o doică din Calabria și crește singură copiii — pedagogia lui Rousseau. Cu un *breve* al Papei se vede mănăstirea S. Martino. La Parma infanta e sora Mariei Antoinettei; pe cînd ea se află tot la vînat, soțul e mîndru că a fost elevul lui Condillac. Pe la Turin se face întoarcerea acasă [2].

Într'o călătorie'n Anglia, d-na de Genlis a fost primită, mai tărziu, potrivit cu faima ei literară. Nu-i place de

[1] La Forlì e un congres de musică.
[2] P. 12 și urm.

Englesi, cari urăsc literatura franceză și poporul francez; nu găsește gust nici în trăsurile englese, nici în jockey, nici în slăbiciunea pentru whisky. O îndignează simpatia populară pentru agitatorul condamnat Wilkes, căruia Londra-i dă o garnitură de argint cu uciderea lui Cesar. Se bucură că întîlnește în cutare casă lachei francezi, cari nu primesc bani de la dînsa. Dar admiră pe Richardson, sentimentalul autor al celebrului roman *Pamela*. Și mai ales o încîntă visitele: la regina, care o chiamă la Windsor, unde Duluc îi face lectura, în picioare, după etichetă, și d-na de Lafitte îi crește fetele; la Moștenitorul Tronului, la Burke, la Oxford, la ducesa de Portland, care invitase pe Rousseau — tocmai, ea moare în noaptea aceia —, la pictorul Reynolds, la Horace Walpole, așa de cunoscut în Franța. Se scriu ode pentru ea, se dă anume pentru ea *Hamlet;* se face pentru ea o excepție, primind o femeie la Camera Comunelor [1].

Pe cînd educă odraslele ducale cu guvernante din țerile a căror limbă, germană, englesă, o învață, cu un valet german și redactează *Théâtre d'éducation,* ori „La religion considérée comme l'unique base du bonheur et de la véritable philosophie", carte cetită și tradusă în atîtea țeri, d-na de Genlis întreține relații cu toți fruntașii „filosofiști", a căror direcție de spirit o condamnă: Dorat, Rollin, Marivaux, d'Alembert, Grimm, Bernardin de St. Pierre, Chénier, Delille [2], Buffon, La Harpe, S. Lambert, Rulhières, familia Necker [3], primind scrisori pănă și de la Electoarea de Saxonia și de la Ecaterina a II-a [4]. Atunci învață italiana, spaniola

[1] Pp. 336-71.

[2] Naturel et fort aimable, une laideur spirituelle, amusante à considérer.

[3] D-na de Staël e o „figure courte, massive et commune", pp. 321-2.

[4] Pp. 103, 105, 108, 114.

şi portughesa şi ceteşte pe Camoens, ca şi pe Bossuet şi Massillon, pe Vertot, pe S. Évremond.

In această stare de spirit, despărţită de multe zădărnicii ale modei — şi de *rouge*, cum o spune însăşi, — o găseşte Revoluţia franceză.

Atitudinea ei faţă de vechea societate şi faţă de tulburarea lumii nouă, stropită cu atîta sînge, e caracteristică.

A cunoscut toate petrecerile societăţii în care s'a născut şi a trăit, — mult mai puţin rea, sau măcar conştientă de răutatea ei, de cum se crede. Cunoaşte toate teatrele — şi Palais Royal, cu Glück —, adunările de seară, unde se joacă la cărţi, ba chiar cîrciumele, *guinguetele,* unde o lume rafinată caută o diversiune de la viaţa ei atît de fin artificială. Atunci cînd d-na de Pompadour întrebuinţa limbagiul primei sale educaţii, pe care romanciera, pedagoga-l culege, era natural să se meargă pe la 1780 la Porcherons, la Grand Vainqueur — şi cu contesa Potocka—, pentru a mînca porumbei *à la crapaudine* şi bulion de urs.

Crede, ca toţi ceilalţi, în magie, în superstiţii. Face şi ea filantropie teoretică şi se emoţionează de suferinţile „poporului", cînd vede, în căsuţe ca pentru un copil de cinci ani, femeia cu copiii cari mănîncă pîne neagră, fructe sălbatece, resturile de cartofi de la o mănăstire, femeia care doarme pe un pat de frunze şi care crede că un *sou* e mai mult decît un *louis*. Preţuieşte şi ea pe lucrătorii cari dăruiesc, cînd li cere inima, munca lor [1].

Dar simte uriciunea moravurilor dintr'o clasă de sus fără ocupaţie şi fără simţ de răspundere. „Ce era tatăl d-tale?", întreabă ea într'un rînd pe o femeie. „Nu

[1] Pp. 71-2.

făcea nimic, căci era nobil." Cutare doamnă mare, căreia i se spune că Dumnezeu nu poate să ție la politeță, protestă cu convingere și cu simplicitate: „Eh bien, Madame, ne croyez pas cela". Cutare pudrează o scrisoare cu diamantul din care făcuse acoperișul unei miniaturi pentru o doamnă. Cumnatul scriitoarei pierde 500:000 de franci la cărți, e închis pe cinci ani la Saumur, apoi trimes la moșie. Mareșalul de Richelieu e calificat de gazdă de tripou: „tripotier", „maître de tripot". Ducele de Orléans, „foarte slab", trăiește public cu curtesana Marquise înainte de a se lăsa prins de mătușa scriitoarei, doamna de Montesson, și a face să i se cetească opera de teatru ca și cum el ar fi scris-o — și ce complimente[1]! —, pentru a presinta apoi asistenței, dar cu zimbetul pe buze, pe adevărata autoare. Philippe Égalité al Revoluției, creatorul galeriilor, e în primejdie de a da faliment.

Și toată eticheta pierzătoare de vreme, care face încurcături și trezește invidioși... Cei ce n'au dreptul să mănînce cu prinții sînt chemați numai la înghețată. Un întreg ceremonial prevede cum, înaintea reginei, se face inclinația, scoaterea mănușii, sărutarea rochiei[2].

Curtea lui Ludovic al XV-lea i-a lăsat, cum am văzut, amintiri care nu se pot șterge: regele cu ochii frumoși, cu vorba scurtă, dar curtenitoare; regina Maria Leszczynska, pe care a văzut-o în jeț, cu *grandes girandoles* de diamante, cu boneta de noapte pe cap, vre-un an și jumătate înainte de moarte: „o dragă de băbuță" — *une charmante petite vieille* —, „care păstrase o fisionomie foarte simpatică și un fermecător surîs. Era îndatoritoare, grațioasă și dulcele sunet al glasului

[1] Toutes parloient à la fois; on ne s'entendoit plus, on ne distinguoit que ces mots répétés mille fois en refrain: ravissant sublime, parfait; I, p. 324.

[2] III, pp. 53-4.

ei, puțin cam slăbit *(languissante)*, mergea drept la inimă[1].

Totuși în fund se aude vuietul surd al Revoluției care se apropie. De mult timp, Revoluția se pregătia, ea era inevitabilă: respectul pentru monarhie era cu totul distrus, și era de *bun aier* să bravezi în toate Curtea și să-ți bați joc de dînsa. Nu mergea să-ți faci datoria de curtean la Versailles decît plîngîndu-te și gemînd; se tot spunea că nimic nu era mai plicticos decît Versailles și Curtea, și tot ce aproba Curtea era desaprobat de public; piesele de teatru aplaudate la Fontainebleau erau de obiceiu șuierate la Paris. Un ministru disgrațiat era sigur de favoarea publicului, și, dacă era exilat, toată lumea se grăbia să-l vadă, nu din adevărată mărime de suflet, dar ca să urmeze această modă de a demigra și blama tot ce făcea Curtea[2].

Și asupra ei a căzut greu urgia revoluționară. Bărbatul, devenit marchisul de Sillery, cu care, de altfel, de mult nu mai avea nimic comun, s'a suit pe eșafod. Tata-i murise. N'avea niciun sprijin în teribila furtună, de care n'o putea garanta o reputație acum ofilită. Și-a luat lumea în cap, trecînd în Germania.

Aici a cunoscut pe Klopstock, care e pentru dînsa „un moșneguț șchiop, foarte urît, cu glasul tare și țîfîiitor" *(glapissante)*: trei ceasuri, lăudînd pe Voltaire, el vorbește de opera sa proprie, de traducerile ei[3].

Întoarsă, află totul schimbat, și în rău, în grosolan și confus. Mobile grele, așezate aritmetic, paturi de trîndăvie, canapele pe care se întind femeile. Mese grăbite. Niciun salon. Străzi cu nume „filosofice" și

---

[1] I, pp. 244-5.
[2] III, p. 257.
[3] La Berlin, V, p. 1 și urm.

trăsuri urîte. Biserici deşerte. O limbă schimbată, vulgară [1].

Napoleon ar fi plîns odată cetind cartea ei despre M-lle de la Vallière. La el e nădejdea unei pensii, şi ea o cere într'un timp cînd pe încetul altă literatură decît a ei ajunge a cuprinde tot terenul [2]. Moare uitată la 1830.

O tristă bătrîneţă, săracă şi obscură, pentru aceia care, cîndva, autoarea glorificată a romanuiui *Adèle et Théodore* [3], fusese socotită ca o minune de spirit, ca o rară adunare de talente în vremea ei, dincolo de roşiile neguri ale revoluţionarei prefaceri în toate [4].

---

[1] Se zice: *une bonne trotte, flâner, embêter, mortifié*, etc. Şi ea observă: nu se mai zice „il lui fait la Cour", ci „il est occupé d'elle"; V, p. 84 şi urm.

[2] V. judecata ei asupra acestei literaturi: „pretenţii filosofice romantice şi germanice la melancolie..., gen descriptiv, în care personagiile, pasiunile, virtuţile, sentimentele nu sînt decît accesorii, pe cînd pădurile, plantele, stîncile, cavernele, apele, prăpăstiile, ruinele formează fondul subiectului": St. Lambert şi Fontenelle au „stricat literatura"; I, pp. 397-8. — In această parte, nota despre Nodier, pp. 240-1. Despre Talleyrand, p. 202 şi urm. Despre frenologul Gall, p. 316 şi urm. Despre Choiseul-Gouffier, p. 323, nota. Despre Chateaubriand, p. 342 şi urm. Despre d-na de Staël, p. 346 şi urm

[3] Dar la 1801 publică *Mademoiselle de Clermont*.

[4] Maugras a tipărit asupra relaţiilor ei cu ducele de Chartres, în 1904, scrisorile din *L'idylle d'un „gouverneur"*. V. şi W. de Chabreul, *Gouverneur de princes*, 1737-1839, Paris 1900; Lapauze, *Lettres inédites à Casimir Becker, 1802-1830*, Paris 1902.

II.

Baroana de Oberkirch.

Nimic nu e mai interesant decît să se presinte paralel ce au văzut, simţit şi apreciat asupra aceleiaşi serii de evenimente femei care nu s'au cunoscut ori abia au ştiut una de alta. Neaşteptate potriviri se întîlnesc, datorită mai puternicei influenţe a mediului asupra sufletului femeiesc, dar de atîtea ori icoana despre oameni şi lucruri e alta din causa spontancităţii aceluiaşi suflet.

Din memoriile baronesei de Oberkirch publicate în limba francesă, *Mémoires de la baronne d'Oberkirch,* în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în două volume, ne priveşte cel din urmă, în care se cuprinde mai ales şederea la Paris în pragul Revoluţiei.

E o Alsaciană de origine, din ţara cu datini deosebite, unde Consiliul superior, compus din magistraţi, avea şi dreptul de a judeca pe Suverani [1]. A trăit pe lîngă familia de Württemberg, din care face parte acel duce Carol, despre care ea spune că era „aşa de amabil de l-ar lua cineva şi fără preot" [2], şi a fost tovarăşa prinţeselor, mai ales a aceleia care, măritată cu zărghitul Mare-Duce Pavel, ajunse, alături de dînsul, Împărătească a Rusiei, ca să fie beneficiară, dacă nu complice, a

[1] P. 307.
[2] P. 197.

uciderii acestui om anormal. A trăit pe la Strasbourg, şi cu stăpînii şi prietenii săi a petrecut la Mumpelgard-Montbéliard, unit cu Württemburgul la 1723. Aici a văzut pe la Harpe, „om plin de ură şi de fiere" *(haineux et bilieux)*, pe părechea rusească, urmărită de gelosia Ecaterinei, pe marchisul de Vernouillet, bastard al lui Ludovic al XV-lea, pe unii prinţi germani. Distracţii naive de provincie: hîrtii aprinse la nasul dormitorilor, lotto, şah. Mai tîrziu o legătură de amiciţie uneşte pe această Germană francisată cu ducesa de Bourbon, inteligentă, vioaie şi originală, mama ducelui de Enghien, menit unei aşa de tragice morţi în şanţurile de la Vincennes supt gloanţele lui Bonaparte; soţul a furat-o de la mănăstire şi a părăsit-o şi ea se distrează călătorind, cîntînd din harpă, pictînd, ocupîndu-se de cronologia lui Lavater, de mesele învîrtitoare ale lui Mesmer, de misticismul exaltat care e în aier.

Baroneasa creşte astfel spirituală, atîta de sănătoasă cît să-i stea bine, capabilă de a spune în faţa unui compliment care-i face plăcere: „Nu pentru mine, Doamne!, *je le savais bien, du reste*"[1]. Ajunsă la Paris, nu se mai deslipeşte de mierea ursului.

O farmecă teatrele: Opera, cu M-lle Grimard, Italienii, unde se joacă, pe un delicios subiect medieval, *Aucassin et Nicolette* de Sedaine şi Grétry, cu Madame Dugazon, Teatrul Nou, cel de fantoşe italiene: *fantoccini*, Teatrul Beaujolais, cu „pantomime amestecate cu cîntec". Ştie că sînt teatre scandaloase tot mai mult, şi ducesa de Bourbon era să meargă incognito la Porcherons. Urmăreşte pe musicanţi: Glück în luptă cu Puccini, pe dănţuitori: cei doi Vestris, tată şi fiu, Gardel. Vede *La Folle Journée*, cu Gustav al III-lea, aplaudat. Admiră pe acela care joacă singur comedia

[1] P. 131.

cu tipuri din toate țerile. O încîntă zgomotul, strigătele, șuierăturile. Contele de Albaret are musicanții săi proprii și dă cercetatele „concerts du jour" în casa „cea mai veselă, mai amusantă, poate, din tot orașul". Place foarte mult și ecuierul engles Astley. „Anglomania face progrese imense. Vreau să fie Englesi cu orice preț, și această pretenție șterge la noi spiritul natal" : bătrînul duce de Orléans, tînărul conte de Artois, fratele regal, aprobă; Ludovic al XVI-lea e hotărît contra. La cutare bal de copii se vede „frac engles de postav albastru, cizme răsfrînte, perucă de vizitiu", fără spadă [1].

Lumea e nebună după mode. Se merge la Mlle Bertin pentru a-și face cineva o „pălărie țigănească", *chapeau bohémien*. „Evantaiștii" cîștigă mult; unul din ei „zugrăvește lucrurile *à la gouache* așa de nu-l va putea întrece nici Boucher, nici Watteau", ceia ce e, cu voia nobilei doamne, cam tare. Regina caută, cu toată cochetăria ei, a opri risipa penelor. Se caută *rouge de Sèvres*. Bărbații se ieau la întrecere cu femeile, purtînd jiletce brodate cu „subiecte de vînătoare și lupte de cavalerie, chiar și lupte maritime"; nasturii, mari cît o piesă de șase livre, sînt portrete de cesari, de regi, miniaturi de familie, chipuri ale femeilor iubite.

Se fac multe visite. Abia de rămîne vreme pentru a vorbi cu soțul sau a face corespondența. „Moda era mai ales pentru visitele de dimineață. Alergau unii la alții, siguri de a nu se întîlni, dar era o furie." La dejunuri „n'au nimic a-și spune și aleargă după spirit". La trei ceasuri dineurile scurte. „Înghit, nu mai gustă", zice un bucătar. Timpul *gourmandisei* a trecut. Masa e sumptuoasă, deschisă de *maître d'hôtel*. Numai gluma poate reținea pe oaspeți ori plăcerea de a se găsi ală-

[1] Sînt și *concerts spirituels*.

turi părechile. „Bărbaţii, de fapt, n'au vreme să mănînce şi să beie." Se simte o plăcere pipărată să se meargă la restaurantul „ţerănesc", la *Chaumière*, unde se dă cremă, „fructe în muşchiu, floricele de cîmp şi cuiburi de pasări la capete".

Mai sînt saloane, dar mai mult pentru ştirile curente, *nouvelles à la main;* oamenii strălucitori, ştiind scrima conversaţiilor, *les beaux esprits,* dispar.

În schimb se joacă mult cărţile; şi la balul reginei: *trente, reversis.* Se „decupează portrete" şi cu mînile goale, fără foarfece: şi scene întregi.

Magia, magnetismul, al lui Mesmer, unele şi mai tari, sînt la modă; Ledru, Bertin, dr. Thouvenel, Martinez, Pasqualis teosoful, St. Martin cu „Raporturile între Dumnezeu, om şi univers", sînt la modă. Se caută somnambulii. Se aleargă la şedinţile „diabolice" ale fratelui mai mare al regelui, căruia i se prezice coroana[1].

În general, oboseală şi urît. „C'est ennuyeux, mais cela m'amuse", zice ducesa de Bourbon. Fiecare caută a se distruge în rafinare. „O, doamnă nu pronunţaţi acest cuvînt, că leşin[2]".

Din descoperirile ştiinţii se face un motiv inedit de distracţie: astfel cetirea surdo-muţilor, descoperirile lui Montgolfier: la Strasbourg nacela arde, Blanchard face însă douăzeci şi şase de zboruri, şi mulţimea, la Frankfurt, îl duce în triumf. Se rîde pe socoteala ducelui de Orléans, care se arătase laş şi la ciocnirea de la Ormesson, cînd, abia suit în maşină, se roagă să-l lase jos[3].

Lumea pe care o întîlnim în aceste pagini naturale şi vioaie, de o perfectă sinceritate, e de multe feluri.

---

[1] P. 66.
[2] P. 247.
[3] Pp. 123 şi urm., 135-6, 317-8.

Străina atît de răpede şi de complect parisianisată a cunoscut pe eroii războaielor francese din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea: bailul de Suffren, contele de Estaing[1]. Ea a stat la masă cu fostul ambasador la Constantinopol, de St.-Priest[2].

Din lumea femeiască, faţă de care nu e darnică în recunoaşteri, d-na de Staël îi pare, ca şi d-nei de Genlis, „urîtă, stîngace, mai ales *pregătită (empruntée)*. Nu ştia ce face cu dînsa şi se găsia foarte ne la locul ei, văzîndu-se în mijlocul eleganţei de la Versailles", — pe cînd ce frumos, „perfect frumos", şi bine crescut soţul suedes ! E o parvenită, la care „Genevesa se vede prin soţia de ambasador", prin femeia superioară; mama ei e „cea mai detestabilă pedantă de pe lume";, baroneasa nu uită că Necker şi-a început cariera ca simplu casier la bancherul Thélusson: în societatea ei e „detestat" pentru „răul pe care l-a făcut cu sistemele ui"[3]. O enervează d-na de Genlis, „femeia cu sistem", cu harpa şi pretenţiile ei: „regentează, vorbeşte, cîntă, perorează, administrează fiecăruia mustrarea lui". „Felmeie masculină", care „rotunjeşte braţele, strînge gura ea un aier sentimental, o privire analoagă şi mişcă degetele"[4]. Rîde de văduva filosofului Helvétius în mijlocul pisicilor ei[5]. În schimb, şi cu dreptate, cît îiplace d-na de Lamballe: „dulce, bună şi îndatoritoare, incapabilă de un gînd rău"[6]!

Dintre bărbaţi, după importanţa lor, Rousseau e şi el urît pentru „pri ncipiile" lui, care nu pot fi decît „de

---

[1] Pp. 249-51, 285.
[2] P. 256.
[3] P. 255.
[4] Pp. 60-1, 209-10, 260-1.
[5] Pp. 213-4.
[6] P. 131.

_testabile". „Avea cel mai grozav *(affreux)* caracter, şi de sigur e fiinţa cea mai bizară şi cea mai ingrată de pe lume"; în cărţile lui, stil fermecător *(enchanteur)*, dar ce primejdie pentru morală! O doamnă-l numeşte „un cuistre" şi cutare German crescut după principiile din *Émile* — Rousseau însuşi, căruia-i e presintat, spune: „atîta mai rău"! — s'a deprins a spune la toţi pe nume, a face grobienii şi a bate servitorii[1]. Beaumarchais, care merge la mătuşele regelui şi face muzică la regina, autorul la modă, de care lumea se teme şi pe care-l visitează şi d-na de Bourbon, îi impune cînd îl aude spuind, vanitos şi căpăţînos: „Cînd vreau un lucru, totdeauna îl am"[2]. Ce despreţ însă pentru hîdul, umflatul, cinicul Mirabeau, „acest om aşa de stricat *(libertin)* şi aşa de pervers în toate"[3]! La Harpe e un *méchant esprit*[4]. Dar năcazul cade mai puţin pe Marmontel, autorul nuvelelor „filosofice" şi morale: „Muşca unde putea, totdeauna ca să se apere, nu ca să înceapă"; dar conversaţia lui e plicticoasă şi cu plăcere presintă ea versurile care-l zugrăvesc ca pe un pedant greoiu, urlător, neînţelegător pentru pictură, surd pentru muzică şi rîvnind la gloria unui Racine:

Ce Marmontel, si lent, si lourd,
Qui ne parle pas, mais qui beugle,
Juge la peinture en aveugle
Et la musique comme un sourd.
Ce pédant à si sotte mine
Et de ridicules bardé
Dit qu'il a le secret des beaux vers de Racine:
Jamais secret ne fut si bien gardé[5].

---

[1] Pp. 113, 158-9.
[2] P. 262.
[3] P. 129.
[4] P. 244.
[5] Pp. 204-5, nota.

Cum aparența elegantă, dulceața suspinătoare cîștigă această inimă de femeie foarte femeie, și în ce privește literatura, idealul ei e de Florian, paj de la cinsprezece ani, căpitan de dragoni, *écuyer* al d-nei de Lamballe, favorit al d-nei de Bourbon care-și face o pălărie după *bergeries* ale lui, și el îi dedică ei pe *Booz*. „D. de Florian are spiritul care străbate, căci e totdeauna plin de inimă... E devotat ca o femeie... Unul din spiritele cele mai drepte (*meilleurs esprits*) și din inimile cele mai perfecte ce cunosc". Mai ales că i se știu iubirile: pentru o femeie „en puissance de mari", pentru fata unui arhitect orb care devine Estela, Galatèa lui. „La oițele lui nu e niciun lup[1]."

Sînt și între nobili figuri frumoase: a lui Biron, descendentul celui executat supt Henric al IV-lea, care vrea ca acest necredincios față de rege să fie șters dintre strămoșii săi și care răscumpără pe amiralul Rodney, închis pentru datorii, ca ducele de Angoulême, care face o fabrică de porțelană[2]. Atinge delicat situația adoratorului fără speranțe al Mariei Antoinette, baronul de Bezenval: „i se atribuie mult credit asupra spiritului reginei"; de și fără instrucție, e fin și povestește bine[3].

Limba ei ascuțită nu cruță ridiculele ducelui de Orléans, cu arcadele neisprăvite la Palais Royal, unde a vrut să imite piața Sf. Marcu și unde se adună „cei fără treabă și purtătorii de vorbe", *les oisifs et les nouvellistes*. Se zice *Palais-Marchand, prévôt des marchands, Je cherche des loques à terre („locataires)* aceluia care-și caută chiriași negustori. Fiul, de Chartres, e socotit odrasla lui de Montfort, și el zice însuși „al vizitiului Montfort"[4]. Iubita, morganatica lui d'Orléans,

---

[1] Pp. 116-117, 132, 194, 204, 206-7.
[2] Pp. 128 și nota 1, 212.
[3] P. 81.
[4] Pp. 54, 82, 149.

d-na de Montesson, se rostogolește pe florile de crin și pe mantie de hermină, cu papuci sparți și ciorapi de bumbac[1]. Baroneasa admiră însă averea ducelui de Penthièvre, care a vîndut Rambouillet regelui cu optsprezece milioane, dar își cercetează nesfîrșitele moșii cu case „admirabil montate și ținute": e așa de darnic de-i zic: *l'aumônier*[2]. Și ce copil delicios e d'Enghien la patrusprezece ani[3]!

Dar lumea aceasta de sus e cheltuitoare: se pot risipi 24.000 de livre pentru o Fête-Dieu[4]. E la discreția cîte unui ministru conrupt ca abatele Terray, spînzurat în efigie la 1787, pe scările căruia papagalul strigă necontenit *au voleur*[5]! E veșnic gata de încrucișat spada: un șambelan al regelui Suediei, în visită, e ucis în duel de la Marck[6].

Regele, despre care mareșalul de Richelieu spune că „iubește poporul", e primit cu aplause la Operă[7]. Cu toată afacerea Colierului, datorită ușurătății lui Rohan, care însă, spune Alsaciana, e foarte popular în Alsacia, regina e pentru ea nevinovată, sacră (la Strasbourg se bat *louis* cu inscripție insultătoare)[8]. Mecanismul presintării la Curte îl cunoaștem: se cer titluri din 1399, grade de favoare se cuprind în formulele: *par ordre, par grâce, dans les carrosses, honneurs du Louvre, cousins du roi, tabouret.* E onoare supremă întrarea cu patru cai, cu imperiala de catifea roșie, cu galerie aurită, sărutarea de rege, dreptul de a se drapa. Cînd

---

[1] P. 60.
[2] P. 115.
[3] Pp. 186-7.
[4] Pp. 69-70.
[5] P. 311.
[6] Pp. 129-30.
[7] Pp. 55, 74. Închide femeile stricate, la S. Michel, p. 218.
[8] Pp. 163, 299. În „bosquet d'Apollon" cu d-na de Polignac, p. 49.

apari înaintea Suveranei, trebuie să dai cu piciorul în coada rochiei, să faci cele trei reverențe, să scoți mănușa, să simulezi sărutarea rochiei. Regele sărută pe ducese și pe soțiile verilor[1]. Fetița lor e „froissată" dacă i se spune că e drăguță: cum își permite cineva a-i recunoaște un lucru pe care-l știe ea, de altfel, prea bine: „Je suis charmée que vous me trouviez ainsi, mais je suis étonnée de vous l'entendre dire"[2]! Delfinul, în trăsurica lui cu oglinzi și pietre scumpe, atrage priviri de simpatie. E spiritual, senin, egal: se roagă ca Dumnezeu să-i dea și bogăție, dar și înțelepciune. De și i se recomandă a zice, nu: *je veux*, ci: *nous voulons*, e așa de modest! Sufere pedepse pentru altul: „Eu oare trebuie să acus pe cineva?"[3]. Contele de Artois, cel sturluibatec, îi pare doar un „caracter deschis și franc"[4]. Reserve numai pentru cutare din mătușile regale, bigota Madame Louise, care nu vrea drepturi pentru protestanți[5]. Ducesa de Bourbon face paturi la spital[6].

Dintre străini, Gustav al III-lea al Suediei apare, oaspete sever, păzindu-și strict incognitul, îmbrăcîndu-se prost, cîștigînd prin „filosofia" lui, prin îndrăzneala de a merge la *Mariage de Figaro*, piesa căutată și temută, aplausele Parisienilor. Și el este superstițios și și-a auzit de la o prezicătoare menindu-i-se moartea apropiată[7]. I s'a vorbit prietenei Marii Ducese Moștenitoare de Împărăteasa Ecaterina, de legăturile ei cu ambasadorul frances, de Ségur, de dorința de a avea lîngă

---

[1] Pp. 91-6.
[2] P. 289.
[3] Pp. 119-20, 122, 192-3.
[4] P. 154.
[5] Pp. 318-9.
[6] P. 69.
[7] Pp. 82-5.

dînsa pe spiritualul principe de Ligne. Dar o interesează mai mult creşterea copiilor lui Pavel şi ai Mariei: Constantin cu valetul şi dădaca greci, ca pentru un viitor Împărat bizantin, planul de a-i duce pe amîndoi în Crimeia contra voii părinţilor[1]. D-na de Oberkirchen a văzut pe frumoasa Valeria de Krüdener, care va vrăji mintea Ţarului Alexandru I-iu cu misticismul ei: e fata contelui de Wittinghoff şi nepoata generalului Münnich, cel cu „ponturile" moldovene din 1738. Merge la ceaiuri ruseşti şi întîlneşte pe d-nele Galiţin şi Golovchin[2].

Din Germania cunoaşte pe fratele lui Frederic al II-lea, prinţul Henric de Prusia, mic, urît, leneş şi spiritual[3]. Cu scrisoare de la marchisul de Anspach, cel care ţinuse la el atîta timp ca pe o princesă pe Mlle Clairon, artista, apare Lady Craven, aceia care a cercetat şi Ţara-Românească supt Nicolae Mavrogheni şi a descris călătoria ei în Crimeia şi la noi. Divorţată de patrusprezece ani, cu şapte copii, e frumuşică, de „o intimitate delicioasă"; ea stăpîneşte aşa de mult pe marchis, că nu poate să steie trei zile fără dînsa[4]. O altă Englesă ciudată e bigama ducesă de Kingston, care sfîrşeşte într'o ridiculă intrigă cu şarlatanul albanes Warta[5].

Se simte cît de puţin şi în saloanele cutreierate de eleganta tînără străină vijelia care va îneca sau împrăştia întreagă această societate? Nu se poate zice că, sus, e o complectă nesimţire faţă de mulţimile care se vor scutura sălbatec de toţi aceşti săltători parasiţi. În cutare iarnă grea, la Parlament, în casele bogate

[1] Guvernanta e d-na de Lieven; pp. 161-2, 170.
[2] Pp. 187-8, 209, 327-8.
[3] P. 136.
[4] Pp. 164-5, 202-3, 205.
[5] P. 279 şi urm.

se fac jocuri pentru săraci. Doamne mai merg să mănînce la ţară, şi din snobism, pîne neagră şi ouă. Dar spiritul american pătrunde: marchisul de Chastellux îşi descrie călătoria peste Ocean [1]. La Tuilerii apar trupe de agitatori cu pancarte „contra Curţii, finanţei, burghesiei şi clerului" [2]. Prezicătorii văd sînge în negurile de viitor care se luminează puţin numai pentru dînşii [3].

Ca şi d-na de Genlis şi această înfăţişătoare a veselului secol al XVIII-lea va pierde totul în revoluţie. Închisă, ca şi soţul ei, va fi liberată numai la moartea lui Robespierre. Împărăteasa Maria îi va destăinui oribila moarte a soţului ei, dar n'o va chema la dînsa. Biata femeie părăsită de toţi va muri la 10 Iunie 1803.

---

[1] P. 325 şi urm.
[2] P. 72.
[3] P. 332 şi urm.

III.

D-na Campan.

Nici d-na de Genlis, legată de Casa de Orléans, nici d-na de Oberkirchen, amestecată numai în lumea din preajma Curții, nu pot lămuri asupra teribilei tragedii care s'a mîntuit cu decapitarea a patru din membrii Casei de Franța și cu moartea în părăsire și degenerare a copilului „Ludovic al XVII-lea".

Pentru a ști ce s'a petrecut mai ales în micuțul cap al Mariei-Antoinette, în zilele cînd ninsoarea nenorocirilor a luat locul pudrei recepțiilor și balurilor, trebuie întrebată prietena care i-a stat așa de aproape pănă în ziua cînd coroana Sfîntului Ludovic a lunecat de pe biata căpățînă mare și grasă a nenorocitului Ludovic al XVI-lea.

Primită la Versailles la cinsprezece ani, reținută ca lectriță la cele trei bătrîne uitate de Dumnezeu care erau fetele semi-polone ale lui Ludovic al XV-lea, pentru a fi măritată cu fiul secretarului regal Campan, d-ra Genest n'aducea cu dînsa un trecut ca al celor două doamne care au fost înfățișate mai sus. Ceia ce interesează aici la femeia care mai tărziu numai se va ocupa de chestii de educație, fiind numită supt Napoleon directoare a școlii pentru fetele și surorile membrilor Legiunii de onoare și ajungând astfel a scrie cunoscuta

carte *L'éducation des femmes* [1], sînt ştirile pe care le poate da despre atîta lume care i-a trecut supt ochi ori pe care a văzut-o şi în ceasurile cînd alţi ochi nu se opriau asupra feţei lor contractate de durere.

L-a văzut pe Ludovic al XV-lea, cel calificat de decăzut şi putred. Şi aici împresia e favorabilă: „mers uşor *(démarche aisée)* şi nobil; îşi purta capul cu multă demnitate; privirea lui, fără a fi severă, era imposantă"; foarte politicos cu oricine. Dar, cît se poate, nu face nimic. Administraţia, finanţele, diplomaţia, războiul privesc pe miniştri. Îl auzi zicînd: „ei au vrut aşa; ei au crezut că era mai bine aşa". Are pasiunea retragerii şi voluptatea vulgarităţii; ceva din *laisser aller* a soţiei moarte pare a fi trecut asupra lui. Nu doreşte nimic mai mult decît „să separe pe Ludovic de Bourbon de regele Franciei". Plăcerea-i e în vînătoare, în „micile călătorii" — *les petits voyages* —, la Compiègne, la Fontainebleau, la Choisy. Se anunţă adesea „Le roi ne fait rien aujourd'hui". Stă acasă, *le débotté du roi* —, deschide cu îngrijire ouăle, face cafea. Societatea i-o ţin fetele: Adelaida, cu care fierbe cafeaua, infirma Louise-Victoire, — pentru el Loque, Chiffe, Graille, Coche —, crescute la mănăstire, ceia ce nu le împiedecă de a şti, pe lîngă italiană, englesă, matematică, şi ceasornicăria, cîntarea din cornul de vînătoare şi menuetul, asupra colorii căruia discută cu pasiune.

Crescut de abatele de Radonvilliers, care-l învaţă bine englezeşte — de poate traduce pe Milton —, istorie şi geografie — face hărţi —, nepotul de fiu, al şasesprezecelea Ludovic, e greoiu în mers, melancolic la faţă, buhos, cu glas neplăcut, discordant, neglijat, aplicat la grosolănii, pănă la aceia că trimite unei „filosoafe" un vas de noapte cu, în fund, portretul lui Franklin, darnic

[1] V. Jules Flammermont, *Les Mémoires de Madame de Campan*, Paris 1889.

în *coups de boutoir*, meticulos, cu ceas fix de culcare și despreț pentru petreceri (o singură dată l-au tîrît la bal mascat), preferînd paiații. Dar judecă teatru, e pasionat de Molière și socoate *Le Mariage de Figaro* ca fiind un fel de *concetto*. Are aptitudini de mecanic și zidar, și-i place vînătoarea. De Maria-Antoinetta, sfătuit de Vauguyon, guvernorul său, ar fi vrut să se despartă; a apărut apoi la braț cu dînsa, și la urmă s'a isolat pentru exercițiile lui violente. Dar e milos și binefăcător: cînd la nuntă se întîmplă o nenorocire în public, el împarte familiilor victimelor venitul lui pe un an; cînd se naște Delfinul, dă de bucurie mîna oricui.

Maria-Antoinetta însăși vine la cinsprezece ani din Viena ei, unde mama n'a avut voie să-și educe copiii, dar li impune aspru o viață une ori teribilă (arhiducesa Iosefa e silită a-și face rugăciunea unde murise de vărsat soția lui Iosif al II-lea). De acolo păstrează iubirea pentru pînițile de acasă, amintirea unei vieți patriarcale, cu ducele de Lorena cerînd în biserică, cu pălăria întinsă. Știe italienește de la poetul în vogă, Metastasio, franțuzește de la abatele Vermond, foarte influent; face traduceri din poeți, dar nu din cei germani, căci se preface a nu cunoaște limba; descifrează musică; însă „niciodată n'a fost princesă care să fi avut o silă așa de hotărîtă pentru toate lecturile seriosse".

A fost luată de Ludovic prin procurație, Louis de Rohan, un fanfaron de lux, ținînd locul princiarului soț. I s'a dat o severă damă de onoare, contesa de Noailles, căreia i se spune Madame l'Étiquette. A venit speriată de forme și stîngace, și a găsit la Curte pe „dama foarte ușuratecă" în tovărășia căreia trăia socrul, marchîsa de Pompadour. Soțul nu-i poartă grija și, copilăroasă cum era, cu toată imperiala ei mîndrie habsburgică, s'a surprins cîntînd cu Garat. Merge la balul

mascat al Operei cu cei doi fraţi ai regelui şi găseşte că e amusant să fie în trăsură de stradă[1].

Dar e relativ bine crescută şi o jigneşte nesimţirea bărbatului ei; îi place simplicitatea: caută lumea de la ţară, mieluşeii cîmpului, ca şi locuinţile umile de lucrători. Se îngrijeşte de bolnavi, de răniţi, iea să crească un copil pe care erau să-l calce caii. Cînd se va şti regină, va scoate sincerul strigăt de spaimă: „Doamne, călăuzeşte-ne, ocroteşte-ne; ajungem prea tineri a guverna".

Ludovic al XV-lea a distrus toate formele, şi cele mai neapărate, şi cele mai respectabile. Ce mai e acum un rege şi o regină! La Versailles, cînd Maria-Antoinetta „intră în salonul ei, femeile nu părăsesc pianul şi nu încetează lucrul la tapiţerie, bărbaţii nu suspendă nici partida de biliard, nici cea de trictrac". Cînd se joacă la Palat comedie, vin atiţia, şi, cînd nişte ofiţeri sînt refusaţi, se pot supăra; lumea rîde de joc: „royalement mal joué". La Marly, „seara, pentru a fi admis la jocul de cărţi al reginei, era de-ajuns pentru orice om bine îmbrăcat să i se spuie numele şi să fie presintat de un ofiţer al Curţii uşierului salonului de joc"; femeile nepresintate priviau din balcoane. Unele doamne jucau pe bani în numele bărbaţilor cari li plătiau. „Oamenii bogaţi şi marii jucători din Paris nu lipsiau o singură seară din salonul de la Marly, şi sumele pierdute sau cîştigate erau totdeauna foarte înseminate." Vin şi de aceia cari nu pot apărea făţiş sau, cum se zicea: *en polisson;* între alţii, bancheri, ofiţeri în retragere.

În politică, regina se va amesteca mai tărziu numai, după moartea lui Maurepas şi a lui Vergennes şi retragerea lui Calonne, ea aducînd pe Loménie. A avut şi faţă de Adunarea din 1789 ideia ei: să ţie şedinţele la patruzeci pănă la şaizeci de leghi de Paris.

---

[1] C'est moi en fiacre: n'est-ce pas plaisant?

Între fraţii regelui, cel mai mare, contele de Provence, cu mai multă demnitate decît fratele său încoronat, dar desagreabil la văzut prin proporţiile căpătate de tînăr, e un literat, care face şi răspîndeşte versuri şi cunoaşte clasicii. Vioiu, simpatic, elegant, plin de spirit e al doilea, contele de Artois, care se bate în duel cu ducele de Bourbon. Soţiile lor, Savoiarde, n'au calităţile lor: a celui d'intăiu, Clotilda, „gros Madame", are doar ochi frumoşi, cealaltă e mică şi cu nas mare, ambele însă insignificante; regina stă bucuros cu dînsele. În schimb, Monsieur dă o petrecere fără pereche Mariei-Antoinettei, cu „toate femeile plăcute din Paris", represintînd, în „boschetele Armidei", ciclul lui Carol-cel-Mare, cu balete conduse de Vestris, de Picq, maestrul de danţ al Curţii Rusiei, cu jute înviate din evul mediu: *course à la tête noire, à la lance.* Dulcea soră a regelui se ţine totdeauna la o parte.

Dintre colaterali, Orléansii, stînd la Paris, măgulesc demagogic populaţia: foarte tînărul duce, rău crescut, va face ca, la 4 Maiu 1789, să se strige în faţa reginei: „Vive le duc". Ei visează de o nouă dinastie...

Cîteva tipuri de curteni, ici şi colo. Curiosul cavaler de Éon, femeie sau bărbat, lector al princesei Elisabeta, căruia bătrînul rege-i impune a se îmbrăca femeieşte; Rohan, care sperie Viena cu luxul său, oprind la Viena spre marele scandal al populaţiei o procesiune pentru ca să treacă el în haină de vînătoare; ridiculul şi lamentabilul Castelan, *l'amoureux de la reine*, care se ţine ca umbra de dînsa; alt candidat la inima ei, Besenval, care laudă munţii Sviţerei sale şi, la un moment dat, se aruncă prosteşte la picioarele princesei adorate.

Miniştrii: Maurepas, cu care se începe domnia, Aiguillon, prietenul ultimei ţiitoare a lui Ludovic al XV-lea, Madame du Barry, Vergennes, Terray, Maupeou, Ségur, voit de regină, Calonne, numit contra ei, St. Germain,

care desființează Casa militară, afară de o sută de jandarmi și chevau-légers, reformați și ei de rege la 1787.

Și femeile: Cahonette de Villers, care se presintă ca favorită și la care se află scrisori falsificate, contesa Jules de Polignac, de care e ca amorezată regina; tinerica princesă de Lamballe, un fel de fiică adoptivă a ducelui de Penthièvre, din care regina face supra-intendenta ei.

Și aici portretele Suveranilor și prinților, oaspeților străini sau mențiuni privitoare la dînșii. Ecaterina a II-a, care scrie Mariei-Antoinettei: „Regii trebuie să-și urmeze calea fără să li pese de strigătele poporului, cum luna trece înainte fără a fi oprită de lătratul cînilor"; „contele Nordului", Moștenitorul rusesc Pavel, care se plînge că teribila lui mamă nu-i permite a-și ținea nici cîni. Englesii, foarte bine primiți, ca fiind la modă, și de regină, după pacea americană. Arhiducele Max, care vrea să vadă pe Buffon. Mai ales Iosif al II-lea, fratele reginei, care stă la „cîrciumă", adecă la otel, Versailles părîndu-i prea mare și cu prea mulți *„polissons"*, întrebuințează expresii „ciudate" *(choses spectaculeuses)*, își bate joc de etichetă, mustră pe regalul cumnat că nu-și cunoaște Parisul, Franța, pe soră că nu cetește ce semnează, că se văpsește *(mettez du rouge en furie, comme madame)*, că e zvăpăiată[1], care rîde de curțile din Neapole, Parma și chiar Viena, care critică pe miniștrii francesi și se plînge că nu află tratate de finanțe și administrație. Pe Voltaire însă nu vrea să-l vadă: „ca Suveran, se folosește de ideile sectei, dar nu vrea să între în ea". Candidat la mîna Elisabetei, nu găsește un cuvînt să-i spuie. La Operă e presintat cu sila de regină, dar lumii îi place pentru ciudățenia și bunătatea lui, pentru simplicitatea lui afectată.

[1] Elle est bien étourdie votre jeune reine, mais heureusement cela ne vous déplaît pas trop à vous autres Français.

Distracție multă nu e la această Curte pe care o vedem așa de strălucitoare. Se mulțămiau cu puțin, cu biete prostii de salon. „Cîntecul nou, gluma *(le bon mot)* zilei, micile anecdote scandaloase *(le bel esprit)* erau izgonite... Afară de rege, plăcerea singură ocupa această familie tînără. Se joacă jocuri stupide, de copiii mari cari nu știu de ce să se apuce: *la guerre-pampan, le desempalivos*, anijoaca *(le colin-maillard)*. Regina însăși zbucnește în rîsuri prostești, care jignesc. Se dau parodii cu actori de la Operă și dănțuitoare, *garden parties*, la modă. Se chiamă Parny, poetul eleganților, pentru rari lecturi teatrale. Regina, fiind însărcinată, organisează concerte pe terasă noaptea și pe întunerec se face curte. Cînd și cînd la St. Cloud, unde e palatul *de par la reine*, la Marly, cu pavilioanele lui, intre care al Soarelui. În genere, „nicio demnitate; cît despre veselie, nici vorbă." Eticheta însăși se pierde: regina nu păstrează, licențiind femeile, decît trei valeți.

Și totuși Maria-Antoinetta a făcut să se publice Metastasio, contele de Provence chiar Tasso. Din cînd în cînd se caută la Paris, unde acum e centrul întregii vieți — și ce e Revoluția franceză decît revanșa Parisului asupra trufașului Versailles? —, plăceri de un ordin superior. Alături de bufonii aduși pentru regină, rămas același copil alintat, Glück, Puccini, Grétry. Se joacă *Armida*.

„Poporul" nu arată nicio dușmănie acestor ușurateci zbeguiți, cari-și pierd vremea, așteptînd să-și piardă capul. Lumea se strînge la grilele pavilionului la Muette în primele timpuri după suirea pe tron: oricine poate vedea cum mănîncă familia regală; de aceia, ca și la teatru, aplaudă. La încoronare, regele merge prin mulțime și se știe că, primind coroana pe frunte, a știut să spuie că-l supără *(elle me gêne)*. La nașterea Delfinului, lumea se sărută pe străzi. Ca în evul mediu vin să aducă

omagiile lor breslele — şi cioclii, — cinzeci de „dame de la hale", conduse de una în mătasă neagră, unele şi cu diamante, cetindu-se de pe un evantaliu un discurs făcut de La Harpe. „Poporului îi plăcea să vadă trupa Suveranilor lui şi a unei Curţi strălucitoare defilînd supt arbori."

Duşmănia e la Curte. Acolo fierbe fronda. Toată lumea vechii monarhii pîrăşte, inventează, aţîţă. De ce nu e vinovată biata străină adusă de lipsa ei de noroc în această mîndră ţară pe care de fapt o iubeşte, cu care s'a confundat? Pentru luxul cu M-lle Bertin, pentru noile coafuri enorme, pentru clădirea „vienesă" a Micului Trianon. Şi ceata criticilor desfrînaţi cîntă:

Petite reine de vingt ans,
Vous qui traitez si mal les gens,
Vous repasserez la barrière.

Afacerea Colierului e diabolica răsbunare a ofensaţilor şi refusaţilor. Regele va fi, pentru nobili, îndată ce încep mişcările, *le soliveau*, *le béat*, *le pauvre homme*. Iar în acest timp Parisul aclamă pe revoluţionarul american Franklin, care trece cu plete lungi nepudrate, în costumul lui de „cultivator american"; i se pun pe cap cununi de lauri, portretul i se vinde pe stradă, femeile şi-l smulg şi-l sărută.

Cînd Adunarea de la Versailles îşi iea caracterul „naţional", *ceia ce înseamnă revoluţia întreagă*, d-na Campan, care e acolo, lîngă regină, arată firele ţesute contra Suveranilor. Delegaţilor li s'a spus că regele e un Gargantua şi că regina risipeşte pe lux averea ţerii, că la Micul Trianon e o cameră cu diamante şi coloane de safire şi rubine, pe care vor neapărăt s'o vadă, mai tărziu că regele a minat sala Adunării. Ducele de Orléans plăteşte agenţi ai ambiţiei sale: St. Huruge, care a fost la Bastilia. În Octombre, între *poissardele* care vreau pe regele la Paris sînt persoane

care-şi ascund faţa şi ştiu perfect tot ce e la Versailles. Foulon a denunţat în scris aceste uneltiri.

De la început, defecţiunea e generală. O întreagă clasă părăseşte pe rege, crezînd nebuneşte, nu că se poate salvă în revoluţie, dar că revoluţia, pe care de fapt ea a pregătit-o, e *a ei*. Cînd se discuta, la jumătatea lui Iulie, după luarea Bastiliei, dacă regele să vie la Paris ori să meargă cu oastea şi regina ardea hîrtiile ei, trupele pleacă, artileria ameninţă a-şi întoarce gurile contra palatului. Abia cu doisprezece *gardes du corps* şi „garda burghesă" din Versailles porneşte Ludovic spre ceia ce nu mai e capitala, ci poate şi închisoarea lui. Cînd s'a format de ambiţia lui Lafayette, întorsul din America, „Americanul"—în Octombre, cînd se strigă la Versailles *Vive le roi*, un deputat întreabă: „Ce-ar zice America?"—, garda naţională, musicanţii, servitorii regelui ajung locotenenţi şi căpitani. Gardele francese trec la revoluţie, grenadirii de la Versailles, singura trupă rămasă, se duc noaptea.

Pentru a nu rămînea fără pază, regele chiamă regimentul de Flandra. Trupă neinfectată, ea fraternisează cu puţinii *gardes de corps*. De aici serbarea regalistă a cocardelor albe. Familia regală se hotărîse să nu vie: de Luxembourg o aduce cu sila.

În zilele din Octombre regele plecase la Meudon, regina era în grădina Trianonului. Miniştrii, St.-Priest, Cubières, readuc pe Ludovic, cînd aud că femeile din Paris vin în „deputaţie". Lafayette asigură că se poate dormi liniştit, de şi grilele fuseseră forţate. Nu se mai urmează sfatul lui St.-Priest de a fugi la Rambouillet; îndată trenurile sînt oprite. Regina se culcă la două din noapte, după ce cursese sîngele cîtorva garzi; la patru se trezeşte cu palatul năvălit. Femeile aveau pestelcile gata pentru „maţele reginei"; *pas d'enfants, à Paris*, i se strigă cînd apare cu copiii.

Armata s'a evaporat; Curtea nu mai există, cînd în cunoscutul teribil alaiu Ludovic e cîştigat de Parisul care, după un secol, îşi răsbună asupra capitalei de isolare, care l-a sfidat. *Acum, aceiaşi nobilime, care n'a putut apăra, compromite.*

Regina a refusat ducelui de Luynes să fugă; ea e contra emigraţilor, a căror plecare o simte ca o jignire, o prevede ca o primejdie, preferînd a negocia cu străinătatea; din partea lor, emigraţii, cari nu mai vor pe regele, a cărui laşitate o proclamă, dar nu o văd pe a lor, atacă pe aceia care niciodată nu s'a apropiat de inima lor. Mirabeau[1] va ajunge un consilier al Coroanei. La Paris, unde prînzul se face în public şi nu mai e concert la Curte, iar la teatru se merge numai după primirea Constituţiei, de două ori pe săptămînă, e recepţie, d-na de Lamballe făcînd onorurile. Se demonstrează contra tricolorului, impus, purtînd crini la pălărie, crini la centură, noduri de panglici albe la cap. Aşa şi la teatru, unde parterul protestă. La mese se spune că regele nu e liber şi că aceasta nu va ţinea mult; valeţii, cîştigaţi de Revoluţie, ascultă şi raportează.

Îndată (în toamna lui 1790) *trei Francii îşi stau faţă în faţă.* Emigraţii se înmulţesc: pleacă mai toată nobilimea din Auvergne. E o „frenesie". Ofiţerii se duc: 1.900 dintr'o dată. Numărul total al desertorilor e de peste 10.000.

În acest timp Parisul se sperie de coaliţia care se găteşte. Ministrul de Războiu e înfăţişat de ziare ca trădător; se bănuieşte calitatea armelor; se denunţă presenţa regimentelor străine, mai ales germane, la graniţa de Est, cumpărarea celorlalte de „lista civilă". Preoţii cari nu vor să jure sînt trataţi de „briganzi în

[1] Pentru cererea lui de ambasadă la Constantinopol, p. 186.

sutană". Nu e pîne. Contra nobilului primar Bailly se strigă: *à la lanterne.*

A treia Franță se zbuciumă în tristele Tuilerii părăsite. În zădar regele stăruie de emigrați: ei îi răspund cu ironii. Princesa Elisabeta e cu dînșii. Regina strigă: „Cain, Cain, vom muri". „Dacă emigrații", spune Maria-Antoinetta, „reușesc, vor face mult timp legea... Ar fi să contractăm față de dînșii o prea mare obligație dacă li-am datora coroana [1]." „Casa noastră", înseamnă d-na Campan, „e un infern; nu e chip de a-și vorbi sau ar trebui să ne certăm". O bestie, Rotondo, încearcă să ucidă pe regina, căreia i se vor face manifestații amicale supt ferești.

Martirii atîtor trădări și ai propriei lor *spensieratezza* ar putea să fugă: n'o fac. La St.-Cloud regele iese fără gărzi, doar cu un aghiotant al lui Lafayette, care păzește din ordin pe Maiestatea Sa constituțională. Ecuieri și paji, cari se pot întrebuința, sînt cu el. Doi alți aghiotanți merg cu regina și cu Delfinul. Cîte cinci ceasuri durează primblarea. Nenorociții rămîn, dar la începutul lui 1791 mătușile pleacă din Bellevue pentru Roma.

La Anul Nou din acest an Parisul își bate joc de victimele lui. Musica gărzii îi cîntă lui Ludovic cuplete de glumă:

Mais nos créanciers sont payés:
C'est ce qui nous console.

Cadoul Delfinului e din piatra Bastiliei, „ca să învețe care e puterea poporului". Lafayette, de fapt încă stăpînul orașului, e socotit culpabil. Femeile pe care le păstrează Curtea îl tratează de „rebel și brigand".

E de mirare că Ludovic, oprit în Mart de a merge

[1] Calonne corecta memoriile, insultătoare pentru dînsa, ale femeii care se dăduse în afacerea Colierului ca regina, de Lamotte; p. 229.

la St.-Cloud, se lasă în sfîrșit cîștigat și încearcă fuga care se va mîntui tragicomic la Varennes? D-na Campan presintă pe regină, sigură că va ajunge la sora ei în Bruxelles-ul austriac, gătind „trusoul complect pentru ea și pentru copii". Spunea însă că va merge numai pănă la hotare pentru a trata apoi cu Adunarea[1].

Se descrie, de cineva care nu e martură, teribilul drum de întors, cu comisarii cari fac curte Elisabetei și ieau pe genunchi, familiar, copiii. Regina încearcă o protestare: „dați-mi copilul; e deprins cu griji și cu un respect *(des égards)* care nu-l dispun *(le disposent peu)* la atîtea familiarități".

Acasă, la Tuilerii, s'a făcut de popor despărțire: nu mai e *terre nationale,* ci *terre de Coblentz.* Regina, adusă înapoi ca arestată, e primită cu „groaznice huiduieli". Ajunsă în apartamentul ei, ea-și arată chinul. „Pun să-ți scrie din baia mea, unde m'am pus ca să ajut măcar puterile fisice. Nu pot spune nimic despre starea sufletului mieu: trăiesc, și atît[2]." Insultele din broșurile de ocasie i se strigă supt ferești. Cine merge la capelă, aude pe soldații gărzii spuind: „Nu, nu ni trebuie rege: jos vetul *(le véto)*". Oriunde merge, paznicii o întovărășesc. Și cînd doarme, ușa trebuie să fie deschisă, așa încît se apără cu patul femeii rămase lîngă dînsa. Părul-i va albi într'o noapte și, trimeținḍ o șuviță d-nei de Lamballe, scrie pe biletul de întovărășire: *blanchie par le malheur.*

Primirea Constituției de trufașă zădărnicie teoretică poate liberă pe acești regali internați, și Ludovic va putea să aibă satisfacția de a vedea bombardați cu tunul

---

[1] Detalii despre prindere: primarul Sauce i-ar fi lăsat; nu lasă, de frică, soția; pp. 328-9.

[2] Je vous fais écrire de mon bain où je viens de me mettre pour soulager au moins mes forces physiques. Je ne puis rien dire sur l'état de mon âme Nous existons, voilà tout.

pe Iacobini, cari cer republica (17 Iulie). Contra sfaturilor lui Montmorin și Malouet, cari recomandă a se face reserve, ale reginei, care vede cum „dărîmă monarhia piatră de piatră", dar după al lui Kaunitz însuși, pentru „a împiedeca", precum i se spune, „desordinea de a se organisa", regele merge la Adunare în ziua de 14 Septembre. Află oameni așezați și acoperiți, a căror demnitate națională nu li permite să se ridice; de jos vorbește și președintele, fiindcă așa stă și regele. El îl asigură că noul așezămînt va fi pentru dînsul un „nou izvor de bucurii și de sensații nouă". Cu toate aclamațiile, musica, salvele, care nu-l privesc, de altfel, pe dînsul, el cade, la întors, pe scaun plîngînd. Dar, seara, va trebui să se primble cu trăsura pe străzile iluminate. Dacă i se strigă, ca răspuns la *Vive le roi* al unora: „Nu crede; trăiască nația!", la Operă îl răsplătesc regaliștii cu călduroase aplause, pe cînd la Théâtre Français se joacă o piesă cu alusii [1], iar la „Italieni" se aude urlînd: *Point de maître, pas de reine*, și cele două partide se încaieră.

Dar, de și se rechiamă prinții [2], noua gardă constituțională a lui Brissac păzește totuși pe niște suspecți; Barnave, pe care, ca și pe Duport și Lameth, ea crede că se poate sprijini, cetește toate scrisorile reginei; de altfel el sfătuiește pe Maria-Antoinetta, amintind regalitatea lui Henric al IV-lea, să nu se sprijine pe străini [3], căci partidul lui vede toate greșelile făcute și va susține tronul; el va merge pănă la recomandarea fugii și în curînd va fi silit însuși să plece. Garda constituțională va fi disolvată, comandantul trimes la Orléans

[1] Fusese *La coquette corrigée*; în loc: *La Gouvernante*.

[2] Condé voise să vie la Lyon cu o mică armată, contele de Artois e contra.

[3] Pitt o asigură „că nu va lăsa să piară monarhia francesă"; p. 272.

și, cînd garda națională iea paza palatului, ea tolerează ca bestii să-și expuie goliciunea supt ferestile „monarhului constituțional", care va sta zece zile mut de indignare.

Îndată, în Iunie, intervin chestii care ating conștiința lui și-l silesc la un refus: măsurile contra preoților cari n'au jurat, dreptul de veto, care i se refusă. Pretextul va fi prins de Girondini, cari, înlăturați de la putere, vreau să revie.

Se organisează o deputație pentru a cere retragerea „despotului încriminat" și pentru a plantà la Tuilerii un arbore al libertății. Bandele hidoase apar la 20 Iunie: „emanația lor infecta aierul... Nu se mai văzuse ceva așa de desgustător în Paris". Abia cîțiva garzi și doisprezece deputați — ceilalți vor apărea doar seara —, în palatul invadat, pot să apere pe rege, retras în adîncitura unei ferești, contra intenției de a-l asasina, prin Polonul Lazinski, pe cînd regina în Sala Consiliului stătea palidă între steagurile tricolore, cu cocarda tricoloră în păr, întinzînd ca scut pe masă pe copilul ei. Se strigă *Marie-Antoinette à la lanterne,* se cere „inima lui Ludovic al XVI-lea", se hohotește de rîs la „coarnele lui". Sfînta ei răbdare desarmează pe cutare femeie din popor și o face să strige: „Dar eu nu te cunoșteam, văd că ești foarte bună".

Hotărîrea Mariei-Antoinettei e luată din această zi. E sigură că soțul ei va avea soarta lui Carol I-iu al Angliei — și la aniversara Bastiliei îl pune să poarte un plastron supt haină — și că ea va fi asasinată. Scrie peste graniță în astfel de termini desperați încît sora de la Bruxelles îi recomandă măsură în cuvinte și răbdare. Cînd Lafayette revine cu petiția celor 20.000 de concentrați supt Paris pe cari, în mustrarea lui de cuget și în sentimentul că și asupra lui se închid apele, se declară gata a-i duce la Rouen, vechiul resentiment pentru

Octombre face pe Maria-Antoinetta să spuie că „mai bine să moară decît să datorească mîntuirea omului care li-a făcut mai mult rău". D-na Campan afirmă că ea credea orbește în planul coaliției, că aștepta ziua căderii cetăților de graniță: Verdun, Lille, liberarea ei într'o lună. Îi e ciudă pe rege, care nu poate reacționa: „Îi e frică de comandă și se teme mai mult decît de orice să vorbească oamenilor adunați. A trăit copil și veșnic neliniștit supt ochii lui Ludovic al XV-lea pănă la douăzeci și unul de ani... Cît despre mine, aș putea să lucrez și să mă suiu pe cal, dacă ar trebui. Dar, dacă aș face așa, ar fi să dau arme dușmanilor regelui; strigătul contra Austriei, contra dominației unei femei ar fi general în Franța și, de altfel, aș anihila pe rege arătîndu-mă pe mine [1]." Sufletul Mariei-Teresei se zbătea într'insa.

Ziua de 10 August, cea mai nebun de sîngeroasă și mai criminal plină de ură, va da la pămînt toate aceste planuri. Seara se bat sentinelele la poarta regelui; el inspectează garda, întovărășit de familia sa [2]. Pare, data aceasta, decis a da lupta cu Comuna, cu primarul Pétion, care și-a gătit trupele și a dat ordinul de atac. Aude și *vive le roi,* dar anume tineri îi pun pumnul supt nas. Nobilii cari — în sfîrșit! — i se oferă sînt vre-o două sute de oameni rău armați și de aparență ridiculă. Garda de deputați ai noii Convenții, cerută de ministrul Justiției, i se refusă: Departamentul, prin Roederer, îl invită în sînul Adunării, pe cînd 800 de Sviței, îndată invadați, măcelăriți, ca și oamenii regelui — femeilor li se strigă: *On ne tue pas les femmes, lève-toi, coquine, la nation te fait grâce* — pier, capul lui Mandat fiind purtat pe suliță [3].

---

[1] P. 297.

[2] Pe cornalina bunei Elisabete e scris *oubli des offenses, pardon des injures.*

[3] În Adunare la 1792 Vergniaud spusese regelui: „Vous donne-t-

Regele se supune şi la această ultimă decădere. Regina-l mustră că poate mînca. În cele patru odăi de la Feuillants înainte de a trece la turnul Templului se ard hîrtiile din portofoliul regelui, scrisorile lui Mirabeau: un ultim gînd de fugă, nebun, mai licăreşte. Ambasadele nu mişcă; a Angliei trimete doar rufe pentru Delfin.

Din acest moment d-na Campan, care salvase o parte din hîrtiile Curţii, se desparte de aceia pe cari nimeni şi nimic nu-i mai poate salva.

---

elle (la na-tion) enfin le droit de sanction, une liste civile et tant de grandes prérogatives pour perdre constitutionnellement la Constitution et l'Empire ?"; p. 311.

IV.

Doamna de la Roche-Jaquelain

Nu în Parisul ticăloşiilor şi crimelor, spurcînd causa libertăţii, ci aiurea, în aierul liber al revoltei contra tiraniei teoriilor şi ambiţiilor, a luptat şi a suferit femeia ale cării amintiri, scrise tărziu, le înfăţişăm acuma.

Marchisa Donnisan de La Roche-Jaquelain, care declară că scrie pentru copiii ei şi în amintirea luptătorilor morţi, camarazii ei, s'a născut la 25 Octombre 1772. Tatăl († 1784), mareşal de lagăr în Germania, şi apoi *gentilhomme d'honneur* al lui Monsieur. Mama, *dame d'atours* a Victoriei, fata lui Ludovic al XV-lea, care, împreună cu regele însuşi, o botează. Creşte la Versailles chiar pănă în zilele din Octombre, cînd, strecurîndu-se şi ea în trăsuri, se duce în Médoc. La 1791, ea, care fusese destinată de mult lui Lescure, vărul ei, se mărită, cu dispensă de la Roma.

Încă de atunci se formează de nobili cari n'au emigrat, cari au curajul de a susţinea pe rege, nu pentru dînşii, confederaţia din Poitou, în care întră 30.000 de oameni, mai toţi nobili, cîştigînd şi regimentele din Rochelle şi Poitiers. Altă confederaţie — *după sistemul polon* — se formează la Lyon. Ambele au relaţii cu prinţii, cari se află în Savoia.

După Varennes, se decide emigrarea. Dar confe-

derații au încă în mînă garda națională, și țerani cer voie să se înarmeze. Fără a aștepta măcar răspunsul de la Turin [1], aprigii luptători trec granița, silind și pe alții să-i urmeze.

În 1792, soții de Lescure sînt la Paris și văd pe regină, căci presintările la rege sînt oprite. „Victorine" vede pe d-na de Lamballe, intima mamei ei, și pe regina, care o sărută, și-i cere, ei și lui Lescure, să rămîie, căci ea va rămînea. Numai cînd se votează legea contra emigraților, Maria-Antoinetta-i lasă hotărîrea în sama propriei conștiinți. „Dar trebuie să-și aducă aminte că apărătorii unui tron sînt totdeauna la locul lor lîngă regele lor [2]."

În Iunie ea vede mulțimea „petiției armate" venind spre Tuilerile cu porțile închise și maltratînd pe garzi. Ea semnalează starea de spirit care precede ziua de 10 August. Vioménil a sosit de la Coblentz ca să comande pe nobilii de lîngă rege; la Bordeaux sînt tulburări, la Paris un preot spune că vor scădea *assignatele* — o pereche de ghete va fi douăzeci și doi de franci. Mulțimea răspunde strigînd contra „monopolisatorilor", spărgînd geamurile și la cutare cafegiu „aristocrat", zvîrlind pe fereastă și rupînd în bucăți pe suspecți.

Lui Ludovic al XVI-lea i s'au dat asigurări că nu va fi nimic. Montmorin, guvernator de Fontainebleau, crede că 5.000 de garzi naționali ajung pentru a opri mișcarea și furtul de praf de la Arsenal; pănă la 12 ale lunii garantează.

Dar noaptea se produc mișcări, se fac semne la uși. Între două și trei sună tocsinul. Nobilii sînt opriți de a merge la palat; cine se opune e ucis. Totuși batalioa-

---

[1] Mama el întrebase pe ambasadorul austriac, Mercy, dacă e speranță de intervenție, și i s'a răspuns că Viena nu e gata și Guvernele nu vor merge decît forțate: p. 25.

[2] P. 29.

nele secțiunilor se tem. Unul strigă: „Vin Sviterii, sîntem pierduți". Apoi se aude: *Vive la nation, vivent les sans-culottes.* Se vorbește de *chevaliers de la dague.*

Ceia ce se petrece pe urmă, d-na de Le Roche-Jaquelain o știe numai din ce a putut prinde pe stradă, căci ea și soțul s'au adăpostit la o slugă veche în Champs Élysées, „unde pier o mie de oameni"; aude împușcături, vede femei, urmărite de bețivi, care strigă ajutor. Bestiile, 3.000 cu suliți, întreabă unde sînt Tuileriile, „ca să ucidă pe Sviteri" și urlă: *Vivent les sans-culottes! Illuminez! Cassez les vitres!.* Orice Sviter întîlnit e ucis, și a doua zi. Barierele ard, ca și căsărmile palatului. Louvrul e gol și Seina pustie.

Grija cea mare e de a scăpa din orașul pătat cu sînge. Un comisar de poliție prieten, care e și căpitan de secție, procură, cu toată paza, pașapoarte false, și pentru Henri de Le Roche-Jaquelain și d'Autichamp, cari vor fi căpitanii cei mari ai insurecției.

La 25 August, soții Lescure și prietenii cred că pot pleca, dar trăsura e întoarsă înapoi pentru a se da conotatele cailor, și plebea strigă: *A la lanterne, à l'Abbaye,* — la închisoarea unde se pregătesc măcelurile cu sînge rece, fără de luptă. „Aristocrații" cari fug sînt căutați pretutindeni. Dar, strigînd *Vive la nation,* aceștia scapă.

Îi vedem mergînd spre Orléans, printre Marsiliesi, cari caută prisonieri de ucis, și prin rîndurile armatei, devenită insolentă. La Beaugency se cere unuia dintre fugari, Thomassin, să treacă în revistă cincizeci de voluntari. La Tours, babele care nu vreau să meargă la biserica constituțională sînt primblate pe măgari. Pretutindeni se caută bagajele.

În sfîrșit iată-i în Bocage, între țeranii lor, și o frumoasă descriere a regiunii e dată în acest loc.

E o țară de veche frăție patriarhală fără deosebire de

clasă. Seniorii au cîte douăzeci, treizeci de vasali, cu cari au încheiat învoieli de *métayage*. La nunți, la petreceri sînt împreună, ca și la vînători; doamnele joacă la castel cu țeranii. Se văd trecînd femei călări ori în cară cu boi, ca în podgoria noastră. Și orașele se împărtășesc la această largă solidaritate. Cînd începe revoluția, cu toate ordinele, cu toate jafurile din *Plaine*, se păstrează în biserică jețul seniorilor și ei sînt aleși ca șefi ai gardei naționale, ca primari. Orice încercări ale jandarmilor contra țerănimii, care cere preoții ei, rămîn zădarnice.

Cînd după August 1792 încep măsurile mai aspre, țeranii, cari vin înarmați la liturghie, atacă, întăiu la Châtillon, în strigătele de „Trăiască regele". Adevărate masacre urmează: gardele republicane se întorc cu nasuri și urechi în geantă. Cînd se află de moartea regelui, e o jale prin sate. Un copil de douăzeci de ani se pune în fruntea răsculaților. Cînd apoi se mai cer sute de mii de recruți pentru oaste, revolta se înteține: răsculații se răpăd la tunuri și le ieau de la „albaștri".

Îndată o parte din nobilimea locală vine în sprijinul țeranilor, împreună cu fruntași din rîndurile chiar ale acestora: Cathelineau, „Sfîntul din Anjou", — cel din Poitou e Lescure, — care va ajunge generalisim, Stofflet, fost pădurar la de Maulévrier, d'Elbée, „generalul-president" de Bonchamp, Marigny, fost veterinar, Charette, fost locotenent de marină, Laroche-Jaquelain, prințul de Talmont, fiul ducelui de la Trémoille, Tinteniac. Englesii, bucuroși de prilej, vor apărea apoi și ei. Un Consiliu superior se va așeza la Châtillon, și se vor crea garnisone permanente pe opt zile, cu cinsprezece *sous* pe zi.

În castelul d-nei de la Roche-Jaquelain, la Clisson, apar jandarmii și voluntarii ca să aresteze un nobil, apoi pentru Lescure însuși; Thomassin e descoperit. Mar-

siliesi feroci vin să prindă pe aceşti „briganzi", dar în curînd, speriaţi, vor deserta. *Vive le roi quand même* e strigătul celor cari trag la sigur de după garduri şi cari, cu un admirabil dispreţ de moarte, capturează tunurile. Prisonierii se taie cu săbiile, satelor li se dă foc; dar cu aceasta luptă nu e isprăvită. La cozile cailor biruitorii leagă epolete de ofiţeri şi cocarde tricolore, pe care prinşii trebuie să le scuipe. Ard assignatele ori fac cu ele suciuleţi, scriind pe dos: „Bun, în numele regelui".

O frenesie religioasă cuprinde pe aceşti buni oameni, cari se adună la sunetul de clopot, se sărută, se iartă. Femeile aduc provisii şi se roagă. Misionarii Sfîntului Spirit îndeamnă şi mîngîie. Un episcop de Agra, un abate Bernier sînt în mijlocul lor. Călugăriţele *de la Sagesse* caută de răniţi. Se cere numele de Vandeia în locul acelor ale noilor departamente, scutirea de taxe, steag alb, visita regelui.

În 1793 se încearcă ofensive mari: atac la Nantes—Cathelineau moare—, mers spre Paris, de şi oastea se împrăştie uşor şi, în cutare garnisoană, la Saumur, rămîn, la un moment dat, doar nouă oameni. Revoluţia îi iea foarte în serios, opunîndu-li pe un Westermann, un Kléber, întrebuinţînd soldaţi de la Maienţa, fanatici, nemiloşi. Lescure, prins, e executat.

Martura îşi vădeşte nebiruita energie în momentul cînd 80.000 de fugari nu ştiu încotro să-şi caute scăparea peşte Loira prin satele care ard. Iea pe soţul al doilea, murind, care se va stînge într'o biată casă bretonă, unde oameni şi animale stau la un loc. În fugă se calcă în picioarele cailor morţii republicani. Totuşi hotărîrea e neînfrîntă: preoţii cîntă *Vexilla regis*, mulţimea felurită, de o ciudată înfăţişare—unul e îmbrăcat turceşte, altul ca avocat cu o pălărie de femeie—, strigă: „Trăiască regele şi d. La RocheJaquelain", „Mergem în

paradis". În drum, nenorocita-și îngroapă doi copii. Va afla că tatăl i-a fost împușcat la Angers.

Aceasta durează până la moartea lui Robespierre. Acum vine amnistia, și prigonita rămîne în culcușul ei. O destindere imediată, uimitoare, urmează. Ar părea că acești *Chouani* sînt ei învingători. Bonchamp, rămas în viață, e liberat. La Nantes ofițerii regaliști vin armați, cu cocarde albe, în ciuda tricolorului, pe care scuipă. În loc de „briganzi", se zice acuma „frères égarés".

Numai după ziua de 18 Fructidor, trecută pe lista emigraților, martura e silită să plece, supt amenințare de moarte, și trece în Spania pentru a reveni îndată. După 18 Brumar va ajunge soția lui Louis de La Roche-Jaquelain (fratele lui, Henric, fusese împușcat de un grenadir). Acesta va refusa toate ofertele regimului napoleonian, va participa la comitetul din Bordeaux după căderea Împăratului, va pregăti revolta din Vandeia, va organisa o cavalerie de partisani, ca să piară în 1815 acolo, în Vandeia lui [1].

---

[1] Grozave știri, în aceste memorii, despre înecările de la Nantes, pe care le fac „mici burghesi" și negustori. Condamnații, legați cîte doi, sînt mînați în apă cu baionetele. La Angers, perechi legate pentru împușcare. Fiul e ucis înaintea tatălui. Se împușcă o întreagă stradă. Țeranii sînt atrași prin amnistie și uciși. D'Elbée e împușcat pe scaun, soția executată a doua zi.

V.

Un student girondin.

Cum se reflectează evenimentele curioase, de atîtea ori zguduitoare, ale Revoluției francese, nu în capul politicianului interesat, de tribună sau de stradă, nici al observatorului străin, cu mai puțină pasiune, ci în acela al unui tînăr provincial care pe încetul se inițiază la rosturile Parisului pe care le cunoscuse pănă atunci numai exagerat și caricatural prin faima ajunsă pănă în liniștitul său oraș? Răspunsul îl dă cărticica pe care o întrebuințăm aici, jurnalul studentului, naivului, apoi contagiatului de aprindere revoluționară, în sfîrșit potolitului prin desilusie student bordeles Edmond Géraud[1].

Fiul armatorului din Bordeaux, odraslă de burghes bogat și oarecum cărturar, vine în Decembre 1789 cu fratele John și cu un tînăr medic pentru a face studii de medicină. Pe drum, crescut în colegiul său de acasă, el știe să spuie că, la Poitiers Alaric a fost ucis de Clovis(!) și la Paris chiar compară calul lui Henric a IV-lea, potolit, cu teribilul cal al lui Ludovic al XV-lea de la

[1] Gaston Maugras, *Journal d'un étudiant pendant la Révolution*, 1789-1793, Paris 1890. Cf. Lockroy, *Journal d'une bourgeoise pendant la Révolution;* Babeau, *Paris en 1789;* M-lle des Écherolles, *Une famille noble sous la Terreur;* Arburton, *Esprit public au XVIII-e siècle.*

Bordeaux: între statuia parisiană a acestui rege şi cea de acasă nu stă pe gînduri. În genere, Parisul e pentru dînsul o desilusie. „Je m'attendais à beaucoup plus." Străzi foarte proaste. Dar cîte distracţii! Ce nu se poate vedea acolo! Teatrul de copii Beaujolais, represintaţiile de farsă la *Délassements comiques,* danţurile, la *grands Danseurs du Roi,* ale lui Vestris fiul, ale d-rei Dugazon la Teatrul Italienilor, Opera de la Porte St. Martin — şi el se gîndeşte cu dor la Teatrul de acasă! —, Théâtre Français, care-l face să plîngă la „Medeia", concertele. La bărăcile de pe bulevarde vede peşti cari prezic timpul, *porc-épicul,* Chinesa care scrie cu gura şi ţese cu picioarele. Calcă la *Café-turc* şi la Wauxhall, două mode străine deosebite. Rătăceşte prin Grădina Tuileriilor, „refugiu de virtute", prin a Luxemburgului, unde lumea, pe bănci, ceteşte. A cercetat Louvrul, depositul Curţii *(garde-meuble)* cu armele şi giuvaierele, bogatul Palais-Royal.

Deprins a se ruga acasă „Fiinţii Supreme", ca orice june „filosof" care despreţuieşte „insipida carte de rugăciuni" —, căci, după Isus, cine a mai ştiut să se roage? —, el continuă aceste usanţe religioase de intelectual. Ca ocupaţie de student, traduce din Horaţiu, din Tacit şi Tit-Liviu, ascultă, la Collège de France, cu douăzeci de profesori, pe corectul poet artificial abatele Delille, pe Daubenton, dar şi oameni de ştiinţă ca Lalande şi Fourcroy, pe lîngă *lecţii despre „Contractul Social" al lui Rousseau".* El ni desveleşte toate bunurile viitoare care vor emana din noua Constituţie, ni pune neîncetat supt ochi Drepturile Omului, tună cu strălucire contra întregului cler înalt, aruncă glume *(brocards)* amare şi satirice asupra călugărilor şi a Sorbonei. Cunoaşte pe elevii Academiei de desemn, cari cer lui Lafayette şi primarului Bailly să permită a li expune busturile în sala lor. La o şcoală de spirit re-

voluțiunar, Liceul Nou, el întîlnește, în 1791, ca profesori pe Fourcroy, iarăși, și pe criticul La Harpe, care a format pe Alexandru al Rusiei. Se duce la lecturile publice, ca și la salonul de gravură, și ceteşte jurnalele.

Tout réchigné, de rea dispoziție, acesta vede cum, la formula jurămîntului său, toți se așează, și face și el tot așa. Propunerea lui Duport de a petrece pe șeful Statului e răspinsă și, în loc de „Vive le roi", se strigă „Vive le restaurateur". De și orașul nu prea luminează, Ludovic e primit cald, seara, la Operă și toate alusiile la dînsul sînt subliniate; aude poate însuși pe Maria Antoinetta spunînd mișcată și entusiastă: „o, ce popor bun; nu cere decît să iubească" *(Ah, le bon peuple; il ne demande qu'à aimer)* [1].

De la început a privit chiorîș Curtea. Regina, în enormele „paniere", „nu e prea drăguță", dar cu o frumoasă talie, un aier nobil și maiestos; „regele, așa și așa" [2]. Dar pe urmă, cînd, în Februar 1790, după teribilele zile din Iulie și Octombre 1789, îl va vedea în mijlocul Adunării nedisciplinate, asupra căreia de obiceiu necontenit se zbuciumă clopotul, făcînd declarațiile lui asupra departamentelor, tînărul se va aprinde pentru „acest monarh cetățean, atît de demn de numele de rege al Francesilor", care ține „cuvîntarea cea mai nobilă, cea mai mișcătoare *(tendre),* în sfîrșit cea mai demnă de caracterul său: ce bunătate și cît e de mișcătoare în gura unui suveran!". Mai ales că regina, care-l așteaptă la întors, asigură public că așa-și va crește fiul, după Constituție, ca să respecte „dreapta libertate a poporului și legile nației" pentru ca să audă

[1] Pp. 188-202. Cf în Jurnalul burghesei: „Chacun pense qu'il va venir du fond des provinces des Aristide, des Fabricius, des Catons, des Cincinnatus, etc. Point de prêtres surtout, et pas de beaux esprits! Des gens vertueux, qui n'aiment point les richesses".

[2] P. 25.

apoi strigătele recunoscătoare: „Trăiască Regina! Trăiască familia regală, care trebuie să facă fericirea Francesilor!". Ori, îndată după aceia, cînd cercetează foburgul St. Antoine, atît de bine primit încît zice: „Mă înșeală; eu sînt încă regele Francesilor [1]".

Vine primăvara, și regele, bănuit că vrea să fugă, se întoarce de la țară, de la St. Cloud: „Restauratorul libertății francese s'a întors de dimineață la Paris ca să împace nedreptele bănuieli ce începuseră a se ridica în inima copiilor săi". Lumea se grămădia să vadă pe regină, pe delfin, pe princesa regală, pe fratele regelui și pe Ludovic însuși, „mîncînd cît patru" [2]. La Paris însă el văzuse mulțimea sfășiind pe Favras fiindcă voise să libereze pe rege, pe cînd niște falsificatori de bani aveau onoruri militare la groapă [3].

Tulburările țerănești începuseră; ele se continuă la orașe, în Sud: Toulouse, Montauban. Chestii gingașe se ridică: a secularisării averii clerului, a dreptului de pace și război. Regele se presintă ca adversar al stîngii: Barnave e aplaudat vorbind contra lui. Mirabeau e considerat ca trădător pentru relațiile cu Curtea. Mulțimea participă zgomotos la desbateri [4]. Studentul nostru, beat de frase, cu icoanele antichității înaintea ochilor, se schimbă.

Decretul contra titlurilor, a statuii lui Ludovic al XIV-lea e „ce charmant petit décret". Aristocrații sînt definiți de el „toți cei cari sînt contrari dorinților poporului". Bine fac acei cari aduc în dar familiei regale cai răi, creioane care nu scriu, spînzurătoarea de fier, curcanii cu morcovi după chipul Maiestății Sale [5].

---

[1] Pp. 42-4, 44-5.
[2] P. 62.
[3] Pp. 36, 38-9.
[4] Pp. 66-73.
[5] P. 75.

„Federările" în provincie, pentru el reservoriul de energii, îl încîntă. Se merge spre vremea lui Socrate. Toată simpatia e pentru cei cari gătesc în Cîmpul lui Marte serbătoarea Revoluției, cei 15.000 de lucrători cari vreau să-și spînzure șeful, Parisienii, în număr nesfîrșit, cari lucrează în strigăte ca acestea: „Tremurați, aristocrați, iată băieții de măcelărie!", ori cari, cînd plouă, glumesc: „Sînt lacrimile aristocrației" [1]. Îi și numără, în ziua cea mare a Federației, cu provincialii săi, după aritmetica entusiasmului: 600.000, cu 300 de preoți, 1.200 de musicanți, patruzeci de tunuri și iea parte la petreceri, la baluri, la haosul de pe străzile unde trăsurile sînt oprite [2].

Din ce în ce regele apare mai negru. În Bretania țeranii luptă la Vannes pentru Dumnezeu și monarh. Mătușele lui Ludovic se gătesc de ducă; lumea crede că vreau să iea cu dînsele și pe Delfin și milioanele Curții; eroinele vărsării de sînge de la Versailles, „damele de la Hale", vreau să le aducă la Paris și, de fapt, cele trei bătrîne sînt întoarse din cale. *Monsieur*, fratele mai mare al regelui, e silit, la Luxembourg, să jure că nu fuge și să se așeze la Tuilerii. „Nu cred", scrie medicinistul nostru, care și-a uitat cu totul de studii, „ca regele să fie sincer pe cărările revoluției".

Totuși, cînd regele se îmbolnăvește, lumea-și aduce aminte că a iubit pe bietul om și ilumineză cînd el se însănătoșește. Necontenit însă frica de a se vedea părăsită, amenințată, pedepsită, întoarsă la trecutul de care silnic s'a desfăcut. Se vede din jurnalul acestui tînăr cum psihosa se formează și crește necontenit.

Azi „cavalerii pumnalului" cu cari se înspăimîntă închipuirile; ca reacțiune, atacuri ale mulțimii la Vin-

---

[1] Pp. 73 și urm., 79, 84.
[2] P. 88.

cennes, la Tuilerii. Condé, emigratul, răsare ca răsbunător al regelui său. Barnave şi Lameth, constituţionali, cer, impun legea contra emigraţilor.

Mirabeau s'a opus. El continuă a fi duşmanul, „trădătorul". Dar, cînd, în April, „moartea-l răpeşte, el e, nu numai pentru zecile de mii de oameni cari-l petrec — se aştepta şi regele! —, pentru cei cari închid magazinele, bătute, dar şi pentru acest copil exaltat, „cel mai mare geniu al secolului său [1]".

E adevărat că în cursul anului se va planta un pom al libertăţii supt fereştile lui *Louis le Bien Aimé*. Dar spiritele se aţîţă din nou din causa legii contra preoţilor cari n'au jurat noului regim. La St. Sulpice se predică împotriva lor, în strigătele de: *Jos aristocraţii!* Bula Papei e arsă, un manechin represintîndu-l pe dînsul — în batjocură Piu devenia: Margot *la Pie* — e străbătut de pumnale. Cînd regele vrea să meargă la St. Cloud, el e oprit, în ciuda lui Bailly şi La Fayette. De la clubul Cordelierilor vine acusaţia că el ţine un preot care nu s'a supus legii.

O nouă sforţare e făcută de nenorocitul prinţ. „Nu vreau", spune el, „ca poporul să mă considere ca aristocrat", — şi el va face deci „Paşti constituţionale". Regina va purta tricolorul [2]. Li se poate cere mai mult?

Totuşi stăruinţile reginei, care-şi are corespondenţa ei în străinătate — şi cum oare sufletul ei împărătesc, supus zilnicelor jigniri, ar fi putut face altfel? — aduc fuga familiei regale spre graniţa unde aşteaptă călăreţii credinciosului general Bouillé. Studentul aude strigătele mulţimii aţîţate de Marat, care cere să se spînzure a-

---

[1] Pp. 108-17. Sora regelui, dulcea princesă Elisabeta, nu împărtăşia sentimentele familiei regale faţă de brutalul cinic: „Nu cred ca prin oameni fără principii şi fără moravuri Dumnezeu să voiască a ne mîntui".

[2] Pp. 127, 130, 133-4, 138-44.

tunci, noaptea, comandantul gărzii. Vede secțiile, cluburile în permanență. I se spune că un „aristocrat" a deschis 1.500 de registre pentru cine, până la 31 August, se cere cruțat de Condé, care de sigur vine. Ziarele regaliste sînt oprite. Cazalès constituționalul e amenințat cu moartea.

Ludovic se lasă prins la Varennes; familia ca și temperamentul lui îl fac să se supuie. „Nu-mi faceți rău, nici mie, nici reginei", ar fi spus el. Și iată alaiul cu care se aduce înapoi acela care nu mai e pentru tineretul nostru decît „notre gros pouvoir exécutif", omul „al cărui caracter e să nu aibă niciunul", „șeful verminei aristocratice". Zece tunuri, infanterie și cavalerie, defilînd un ceas și jumătate — *ca să dea încredere celor îngroziți de ce vedeau că-i așteaptă* —, șeisprezece tunuri, arestatorii, bieți oameni de provincie, pe un car de triumf, cărbunari cu furci, muncitori cu suliți [1].

Împrejurările redau populației siguranța și, cu aceasta, omenia. Îi pare rău studentului că e așa. „Aristocrația supt vălul Constituției face zilnic progrese de mirare și patriotismul indignat se înfurie une ori dincolo de margeni." Dar Parisienii n'au energie și entusiasm. Mai bine să ardă și țara să se descentralizeze: principiul girondin. „Resturile impure ale Adunării Constituante" nu pot resista. Un veto infernal e gătit de rege contra decretului privitor la preoți.

La începutul anului 1792 doleanțele reîncep pe același ton: *provincia revoluționară, pură, trebuie să înlocuiască Parisul, cîștigat contra libertății,* garda națională degenerată, de oameni bogați, sbiri cu „spirit de corp", gata a trage „în ce numesc canalie". „Pindarul" Isnard Girondinul bine face că-i trăsnește [2].

---

[1] Pp. 166 și urm., 173, 175, 179, 181. Plan de a face rege pe Delfin.

[2] Pp. 241-3, 245-8. Cf. și pp. 250-3.

Girondinii înaintează. Înlăturare a ministrului de Război, Narbonne; chemare înaintea Adunării a miniștrilor Bertrand și Delessart, care va fi arestat, apoi ucis, în Septembre. Brissot, Vergniaud atacă politica regelui, un nou Carol al IX-lea. „Capul regelui numai e inviolabil." La teatru se aplaudă tiradele din *Brutus*. Ofițerului de gardă națională care a comandat foc contra jăfuitorului unei băcănii i se smulg epoletele.

Se aude în Mart că emigrații amenință cu ulanii; iar frică de plecarea regelui. Studentul se aprinde: nu mai e de zăbovit; măsuri răpezi; să se pedepsească toți vinovații; emigrații să fie aduși în lanțuri; altfe', războiu oricui! Trădătorii să fie exilați și, revenind, la eșafod! Doar tatăl însuși, om în vrîstă, strigă, cu *Mursiliesa*, dar în alt sens, contra „sîngelui impur" [1].

Girondinii sînt la putere. Tinerească furie s'a potolit din nou. Regele are „buni consilieri". Dumouriez pune bereta roșie — pe care pe urmă primarul Parisului și Adunarea o vor înterzice —; a vorbit la Iacobini. Robespierre, pe care-l ascultă studentul, vorbește „cu acea seninătate de cugetare și acea elocvență a sufletului pe care n'o va imita niciodată elocvența academică". Dumouriez îl ascultă, îi primește sfaturile, îl îmbrățișează. „Iată deci un ministru patriot. Deie Cerul ca nici Curtea să nu-i oprească mersul [2]!"

Cînd războiul cu Austria începe în Mart 1792, tînărul e sigur de biruință. Pentru aceasta Francesii au virtuțile necesare și grija libertății de apărat. Iar tatăl răspunde: „Niciodată un popor n'a arătat atîta devotament, niciodată zi n'a fost mai frumoasă la Bordeaux", unde „societatea Amicilor Constituției" dă în mai puțin de două ceasuri 45.000 de livre, din care 30.000 în

---

[1] Pp. 254-63.
[2] Pp. 264-6.

bani, îmbulzindu-se, aruncîndu-i din tribune. Un popor liber nu poate fi învins. „Prezic cu îndrăzneală că, dacă șefii noștri nu ne trădează, vom ieși triumfători din acest război odios[1]".

În April din acest an studentul se bucură de ciudata demonstrație pentru Sviterii rebeli cari fuseseră condamnați la treizeci de ani de galeră în 1790. Încă odată se sperie aristocrații, cari ar fi avut de gînd să iea Altarul Patriei, Cîmpul Federației și să ucidă pe Pétion, pe Robespierre și pe cîțiva alții, regele însuși avînd intenția de a fugi la St.-Cloud. E încîntat și de aspectul estetic al mascaradei, cu „tablele legii", portretele oamenilor mari, pietrele Bastiliei pe un brancard tricolor, chivotul Constituției, sarcofagul garzilor naționali uciși din ordinul lui Bouillé la Nancy, fetele cu numele soldaților pe steag, carul cu douăzeci de cai și visitiul cu boneta roșie, purtînd statuia Libertății. Tot atunci vede în jurul acelui altar pe Pétion „virtuosul" și pe Robespierre ținîndu-se de mînă și cîntînd pe Altar, unde sînt așezați două sute de musicanți, *Veillons au salut de l'empire*, în fața mulțimii imense („200.000"!); aici arta era represintată, căci pictura era a lui David și musica a lui Gossec[2].

În această epocă eminamente festivă, vălul alb al pastoralei acoperind stropiturile de sînge, la noua biserică protestantă, Drepturile Omului erau scrise pe părete în fața celor zece porunci, cu versuri ca acestea:

Paix avec surveillance,
Égalité sans indécence,
Liberté sans licence,
Voilà la véritable science,

---

[1] Pp. 267-70.
[2] P. 271 și urm.

Pe cînd la S-te Eustache preotul predica despre Libertate, Egalitate, Fraternitate, ironisînd pe rege și biruind cu „fulgerele geniului" pe Fléchier și Bourdalone[1].

Armata pusă în fața Austriacilor fuge însă; generalul Dillon e ucis. Edmond, studentul nostru, bănuiește trădare, „manevra infernală" a „comitetului austriac", care a plătit pe asasini, dîndu-li și misiunea de a ucide pe Rochambeau. Regele se amestecă, și Curtea dă știri dușmanului. Speranța e în Luckner și poate în Lafayette, care are nevoie de reabilitare. Studentul însă e optimist: „Aceste mici desavantagii nu sînt făcute ca să alarmeze și încă mai puțin să ne abată; nesuccesele desvoltă curagiul." Însă, față de „bucuria scelerată" a „aristocraților" — la Liceu se așteaptă Austriecii —, ar trebui măsuri radicale: să se decimeze dragonii reginei[1]!

Și furia continuă în Maiu. Edmond vrea ca preoții cari n'au jurat — denunțați și de tatăl lui — să fie deportați, ca garda regală să fie suprimată. Dintre oamenii politici, Robespierre, care ar pierde terenul, e pentru dînsul un om de un „amor-propriu insațiabil", de „o nevoie nebiruită de a se vorbi de el, poate chiar de a comandà", un „nebun furios, calomniind, mințind"; numai Pétion e „Catonul secolului nostru"[2].

Tonul crește, cu cît Girondinii sînt amenințați de întorsătura atitudinii regelui, căruia i s'a disolvat în sfîrșit garda. „Grosul Capet", care s'a certat rău cu Pétion, a fost surprins noaptea la Tuilerii, supt pretext că iea aier. Și ce bine e că, față de intrigile lui Lafayette și planurile contra cluburilor, Parisul reacționează în sfîrșit! Se descrie defilarea celor de la St. Marceau, 6.000, înaintea Adunării, femeile cu brațul sus, copiii cu

---

[1] Pp. 279-80.
[2] Pp. 282-4.
[3] Pp. 287-90, 292-7.

săbiile, în strigătul: „nu mai e decît un stăpîn: legea"[1]. N'avem descrierea zilei din Iunie, cu insultarea și amenințarea regelui în palatul lui.

La aniversara luării Bastiliei se aude alt strigăt: *Pétion ou la mort;* „arborele feudalității" arde cu coroanele, tăiate, cheile Sf. Petru, cordonul albastru, prinse de el.

Cînd se cunoaște manifestul lui Brunswick, mișcarea contra regelui pornește din nou. Vina se dă pe Maria Antoinetta, pe legăturile ei cu fostul ambasador austriac Merey. Bine face Pétion că pretinde, la 3 August, răsturnarea lui Ludovic. Dar Adunarea, care a absolvit pe „trădătorul" La Fayette, e prea „slabă"[2]. Danton răspîndește zvonul că „sateliții" regali din palat au de gînd să măcelărească poporul.

În sfîrșit lovitura pregătită de Girondinii izgoniți are loc. Ziua teribilă de 10 August, cu măcelărirea Sviterilor, capătă întreaga aprobare a tînărului federalist. Povestește mișcarea, de la două ceasuri de noapte, a „secțiilor" pregătite de atacul contra „tiranului", „execuțiile populare" de la Tuilerii, cu capetele tăiate, cadavrele aruncate pe străzi; Ludovic i se pare că n'a arătat decît o „apatie stupidă și feroce", regina „un aier trist, dar încă mai multă nerușinare și trufie": „Ziua de 10 August ne duce înainte cu zece ani pe căile strălucitoare ale libertății și prosperității publice[3]."

Acum va fi republica, așa de mult dorită de un partid hrănit din amintirile unei antichități rău înțelese. Statuile regelui sînt decapitate, a lui Henric al IV-lea însuși distrusă: într'un ceas bun[4]!

Dar cu aceasta nu se curăță granița de dușmani.

---

[1] Pp. 297-8.
[2] Pp. 313-4, 317-9.
[3] Pp. 321, 329.
[4] *Ibid.*

Longwy cade. Studentul crede că prinde uneltiri regaliste în vederea ceasului deplinei înfrîngeri a patriei. În departamentele Deux-Sèvres, Morbihan, Grenoble, revolta a şi început. Era vorba de evacuarea Parisului, pe care Danton o opreşte. La 2 Septembre se anunţă că şi Verdun a căzut. Minoritatea, îngrozită, strigă: „a da înapoi e a ne pierde... Trebuie speriaţi regaliştii... Trebuie săpată groapa duşmanilor noştri". Şi astfel, pe cînd la Tuilerii erau piramidele de lumini în grădina plină de lume, se ucideau, cu mandat oficial, prisonierii din închisori, dar şi, la Châtelet, hoţii, la Bernardini alţi hoţi, la Bicêtre săracii, moşnegii, bolnavii, chiar şi copiii, la Salpêtrière femei şi orfani. Studentul, care cere o mie de morţi pentru unul ca Montmorin, vede căruţele pline din care sîngele curge. Şi aprobă [2].

Adunarea legislativă îşi mîntuie, cu regele prisonier, dar rege, lucrările. Studentul tună contra „facţiunii desorganisatoare a Maraţilor şi Robespierrilor", cari cer „necontenita apologie a omului incoruptibil". Se bucură că la deschiderea Convenţiei, de la care aşteaptă mai bine, fostul abate Grégoire declară că „regii sînt în ordinea morală ce sînt monştrii în ordinea fisică". Şi el face procesul Iacobinilor, cari „se cred tot ca înainte de 10 August": Marat, mai mult nebun, care, cu ai lui, e „mai vrednic de despreţ, dacă se poate, decît vechii apăsători pe cari abia i-am dărîmat", Robespierre, plin de „amor-propriu, de îndărătnicie în opiniile greşite", Danton, viţios, dator, dar om de Stat, suflet tare, elocvent, perspicace, de şi stăpînit de „patima urii", Desmoulins, „fiinţă care întrece în imoralitate şi răutate şi pe Marat chiar", stricatul fost duce de Orléans, devenit Philippe Égalité [1]. În loc de „domnia legilor, a concordiei, a fră-

---

[1] Pp. 342, 345, 354.

[2] Pp. 357-62.

ţiei şi a dulcii egalităţi", în Parisul dominat de noii tirani e numai „o gloată împusă de oameni ale căror proiecte toate tind să perpetueze anarhia, fără care ei nu sînt nimic". Şi iată-l acusînd pe Iacobini de acel sînge a cărui vedere, cu cîteva săptămîni în urmă, îl bucurase: „oameni de pe cari picură încă sîngele pe care l-au vărsat în zilele din Septembre" [1]. Ei vor alt Septembre, şi de aceia chiamă bandele la insurecţie. Sînt „scelerați cari respiră numai crima şi asudă asasinatul, anarhişti lacomi de pradă şi arşi de o nestinsă sete de sînge..., sectari fanatici cari, supt un nume sfînt, nu caută decît dominaţie şi interes personal... Maratiştii triumfă din toate părţile... Forţa publică e nulă, de loc organisată sau rău comandată [2]". Numai lui Pétion, ales primar aproape unanim, la 15 Octombre, i se păstrează vechea simpatie.

Dar victoria de la Valmy, de la Jemmapes, răspingerea Prusienilor şi Austriecilor mîngîie pe întristatul, desilusionatul spectator. Se vede că Franţa se poate apăra; soldaţii au căpătat încredere. Naţia să înveţe libertatea de la Francesi, superiori Romanilor, cari voiau „să aservească naţiile" [3].

N'avem părerea lui Edmond cu privire la asasinatul juridic al lui Ludovic al XVI-lea. Tatăl, de la Bordeaux, „n'a dat niciun regret morţii tiranului", dar, de spre partea lui, s'ar fi mulţămit să-l ţie la închisoare [4].

Fiii se cer, în Mart 1793, la oaste, gest mai simpatic decît toată crîncena declamaţie în curs de patru ani. „Vremea luptelor se apropie: Franţa întreagă sare din loc ca să se arunce asupra duşmanilor ei; tot tineretul zboară la arme, şi noi singuri lîncezim într'o laşă odihnă,

---

[1] Pp. 363-6.
[2] Pp. 3 6-70.
[3] Pp. 372-3.
[4] P. 376.

singuri rămînem spectatori trîndavi şi liniştiţi ai acestei generoase emulaţii". Tatăl se învoieşte la înrolarea ambilor: „îi dăruim patriei, oricît aceasta ar fi de greu pentru inimile noastre". Şi răspunsul lui Edmond, la 17 Mart: „Sînt în culmea dorinţilor mele şi inima mi se scaldă în bucurie... Gust nesăţios această bucurie mută care întovărăşeşte totdeauna îndeplinirea dorinţilor oneste şi generoase[1]".

Realitatea nu corespundea frumosului vis al acestor tineri. Trimeşi la Pirinei, studentul vede soldaţii trădaţi de un general care trece la inimic. În faţa a 14.000 de Spanioli, cu cavalerie şi o serioasă artilerie, cei 3.000 de revoluţionari armaţi se retrag, ducînd în cară cu boi răniţii, cari pier. Impresia e zdrobitoare pentru mintile aprinse: „administraţie inimică, dilapidatori rapaci... Pretutindeni crima triumfă şi legile tac"[2].

Din această crisă n'a mai răsărit revoluţionarul, dar omul a trăit încă mulţi ani de zile.

---

[1] Pp. 376-9.

[2] P. 332. Parisul „noroios şi puturos", teatre; Feydeau, Marais, Molière, Variétés amusantes, du Palais, de la République, du Vaudeville, de la Montausier, Rue Richelieu; p. 356.

VI.

Franklin

Doi Americani au fost marturi sau pregătitori, sfătuitori ai Revoluției francese, și nimic mai mult decît însemnările lor nu e mai potrivit ca să arăte marea deosebire între o mișcare liniștită de oneşti fermieri, luptînd înainte de toate pentru dreptul lor, fie și cu ajutorul unor teorii aprinse de usagiu general, și între o zguduire catastrofală, produsă de snobismul revoluționar al claselor de sus, de ignoranța și sărăcia celor de jos, de importarea fără critică a teoriei lui Rousseau, bună pentru o cetate ca Geneva, și de frigurile unei psihose de Capitală ca acelea care au chinuit, ani de zile, Parisul.

Viața lui Franklin e așa de bine cunoscută, în marea ei simplicitate și în necontenita observare de sine, în veșnica sforțare spre progres, în calda lui dorință de a folosi celor din jurul său și pănă la cel din urmă om fără nicio legătură aparentă cu dînsul. Ucenicul care învață o biată școală de gramatică, de cetire și aritmetică, pentru ca, părăsindu-se ideia de a-l face cleric, să fie pus, la zece ani, să lucreze lumînări și săpun alături de tatăl său, iar la patrusprezece să învețe tipografia, devenind, pe urma fratelui său, condamnat și incapabil de a continua să scrie pentru public, redactorul, cetit și discutat, recunoscut tărziu numai,

al ziarului *New England Courant,* tînărul purtat din loc în loc de vîntul soartei pănă ajunge să fie primit, onorat ca un prieten de un guvernator de provincie engles, e una din rarile fiinţi în care aventura, unită cu năcazurile şi primejdiile, să nu fi falsificat mintea şi înăcrit caracterul. La Philadelphia, unde venise fără un ban în buzunar, ajunse unul din marii tipografi ai oraşului care se ridica răpede. Venit în Anglia la 1724 pentru afacerile lui de industriaş, găseşte acolo lucrători leneşi şi agitaţi, murdărie, desordine, un spirit de nesupunere fără ideal şi atîta conrupţie, încît un deputat în Parlament striga că nu înţelege cum colegul său nu ştie, trăind în Anglia, ce e aceia conrupţie. Îi e uşor să se impuie faţă de astfel de tovarăşi de meserie. Întors acasă, după ce-şi încercase condeiul într'o broşură de polemică, reiea o activitate de luptă locală în legătură cu veşnicele rivalităţi dintre guvernator şi subordonaţii săi. Pe la jumătatea veacului era secretar al Adunării din provincia lui, pentru ca, peste puţin, odată cu inovaţii de edilitate: pompieri, pavaj, iluminat, spital, să întemeieze acea şcoală a unei asociaţii din care s'a desvoltat Universitatea din Philadelphia. Alături se face ctitor al unei Societăţi filosofice. În timpul războiului de şapte ani, care s'a purtat în mare parte acolo, el a ajutat credincios cu creditul lui, aşa de mare, armata regelui şi a sfărmat resistenţa interesată a marilor proprietari. A luat, pănă şi prin corturile din Vest, unde comandă trupe, parte activă la ostilităţi.

Revenit în Anglia la 1757 pentru afacerile interne ale Pensylvaniei, el a fost primit ca un învăţat mare şi acoperit de onoruri şi de titluri. Un nou drum în Metropolă l-a ridicat şi mai sus în ochii publicului european, care cunoştea marile lui descoperiri în fisică. Data aceasta el apăra drepturile coloniilor contra pretenţiilor unei Anglii pe cale de centralisare. La întoarcere, în

1775, el a jucat unul din principalele roluri în liberarea patriei sale.

Pentru a cîştiga Franţa, el vine pentru întăia oară acolo în 1776, socotit ca mai mult decît un Voltaire, necum un Leibnitz şi un Newton chiar, ceia ce era o mare exagerație. Am văzut furia de admirație pentru dînsul care a cuprins subit lumea de sus, în căutarea unui idol, şi cît mai exotic. D-na Helvétius i-a devenit prietenă pe viaţă — şi ce mîndră era de aceasta! El a adus încheierea tratatului de alianţă cu Ludovic al XVI-lea şi participarea entusiastă a Francesilor la lupta pentru libertatea americană. Lui i se datoriră tratatele de comerţ cu Prusia şi Suedia şi chiar acela de pace cu Anglia. Încununat cu atîtea succese, se aşează pentru ultimii ani în vechea lui Philadelphie, unde moare la 17 April 1796.

Omul acesta fără studii, dar cu continuu studiu, se interesa nu numai de fisică, de electricitate, de puterea aburului (vaporul salutat de el în 1788) mai ales, şi de toate aplicaţiile ştiinţii la viaţa practică — de coperişurile de aramă, de casele sigure contra focului, de exemplu — ca şi de producţiile ţerii sale[1], dar şi de istorie — prima descoperire a Americei de Suedesul Kalm, pentru care citează şi cronici. Ideile lui religioase primiau pe Isus ca pe un mare reformator al sufletului omenesc, dar nu ca pe un Dumnezeu şi, la adînci bătrîneţe, omul spiritual ce era, spune: „Ştiu atîta din lumea aceasta încît aş vrea să ştiu puţintel şi ce este cealaltă. Existînd acuma, într'o formă oarecare va trebui să existăm totdeauna."

Preocupaţiile lui sînt însă mai ales morale. Se cunosc

---

[1] În Massachussetts familiile fac ceva stofe de lînă groasă; nu reuşesc stofele fine şi sticla. Tot aşa la Rhode Island, Connecticut şi New-York. În Pensylvania o fabrică de pungi. În Manchester sticlă; în Maryland numai stofe englese. În Virginia un fierăstrău modest.

cele treisprezece puncte „ale algebrei morale". Critică pe episcopii englesi cari întrebuințează curent pe „damn your souls", pe preoții plătiți, pe ziariștii cari nu înțeleg că sînt depositarii onoarei țerii lor, pe nobilii „descendenți", fiind pentru cei „ascendenți", pe făcătorii de războaie cu vulturul lor, căruia-i preferă un simplu curcan. Ideile lui sînt adesea de un radicalism asămănător cu cel sovietic, ba chiar cu cel curent al societăților de azi: funcționarii ar trebui plătiți cît și muncitorii; cu cît e mai mică leafa, cu atît e mai mare onoarea. În lupta cu Anglia voise o monedă cu precepte și scene de cruzime englese. E încredințat că oamenii sînt în majoritate harnici; știința îi va mai scuti în viitor de a munci. El *crede* în progres.

E dușmanul vînzării negrilor, care în unele State ale Americei și fusese înlăturată, dar Anglia înțelegea s'o păstreze.

E de sigur un patriot, un mare patriot american, chiar dacă spune de Pensylvania sa că e „dintre toate țerile aceia în care ar preferi să moară, dar tot odată aceia în care s'ar hotărî mai puțin să trăiască". O arată munca și jertfele mai mult decît cuvintele lui. Fiindcă acolo se vorbește englesa, ar dori, acum cînd limba francesă înlocuiește pe cea latină, ca englesa să fie măcar a doua limbă universală. Speră profetic că America liberă va ocroti națiile apăsate. Ar vrea să vadă pe Washington aclamat în Europa. Se gîndește chiar — premergînd vremurilor — la „un plan care ar obliga națiile să se înțeleagă pentru a-și lămuri neînțelegerile, fără a începe prin a se ucide între ele".

Înțelegem în ce spirit va urmări evenimentele din Europa, pe care încă la șaptezeci și șapte de ani, în 1782, doria s'o cunoască mai bine: în Italia, în Germania. Îl sperie orice tulburare, orice vărsare de sînge pe acest om care vrea pacea prin dreptate și supt o

netăgăduită autoritate morală. Îl desgustă și-l îngrijorează desordinile din Brabant și din Olanda; se teme că din causa Turcilor va izbucni un războiu general: mai bine, spune el într'o butadă, i-ar cumpăra cineva cu bani decît să-i taie! Și atitudinea Suediei i se pare bănuielnică. Laudă pe Iosif al II-lea. I-a plăcut că Ludovic al XVI-lea a înlăturat, în 1782, incompatibilitățile protestanților. N'a văzut în bietul suveran despotul care ar trebui insultat și dat jos. Cînd aude de împrejurările revoluționare de la Paris, el scrie: „aflu că această scumpă Franță e în prada a mari desordini; știrea mă supără foarte: de n'ar fi victima vre unui desastru!". În Novembre 1789 el dorește ca lupta din Franța să se resolve favorabil pentru America. Revoluția ar trebui să deie o „formă mixtă de Guvern: una fericită și pentru rege și pentru națiе"; din focul ei, oricum, omenirea să iasă lămurită. Dar știrile din Paris sînt groaznice, cu capetele purtate pe suliți. Și quasi-octogenarul binefăcător al omenirii suspină: „de s'ar înțelege bine Drepturile Omului!".

Din fericire nu era să vadă cel mai cumplit abus al lor.

VII.

Governor Morris

Governor Morris, financiarul american șchiop, venit în Paris pentru afaceri, care-l reține tot atîta cît și plăcerile, represintă un alt tip de om al Lumii Nouă — în sensul constituțional ca și în cel geografic — decît surîzătorul, mucalitul idealist și om practic, fisician și filosof care e Franklin.

E întăiu un om pe care mediul parisian, de petrecere presidată și exploatată de femei, îl cîștigă și-l domină altfel decît pe bătrînul cugetător legătura lui cu d-na Helvétius sau cu tînăra burghesă care-i îndrepta stilul frances.

E, prin relațiile lui de societate, prin pasioneta pe care o cultivă și — o plătește, pe care o dispută altora, dar de care une ori nu știe cum să scape, un om de acolo, în adevăr de acolo, un petrecător la nivelul celorlalți.

Născut la 3 Ianuar 1752 la Morrisania, lîngă New-York, el face studii frumoase de drept și ajunge la 1771 attorney în țara sa. La 1786 întemeiază prima bancă americană. Se ocupă cu vînzările de făină și tabac, cu arendarea de terenuri [1].

Vine la Paris în ziua de 3 Februar 1789, și nu e în-

[1] Aici și dr. Bancroft, Paul Jones, Franklin

cîntat: orașul îi miroase. Versailles e „imensul monument al vanității nebune a lui Ludovic al XIV-lea". Societatea, cu cavalerii Sfîntului Ludovic, cari cerșesc, cu femeile care, cînd li zici: *nous verrons,* răspund: „poți tot ce vrei", îl desgustă de la început, dar, încetul pe încetul, se dă la brazdă, fără să se poată zice că vreodată i-a și plăcut în adevăr, cu toată anglomania pe care o relevă.

Din condeiul corosiv al acestui spirit critic pănă la cruzime avem o caricaturală și aspră descriere a acestui mediu spre care se îndreptau plini de admirație ochii propriului popor.

Cu toată eleganța, se spun vorbe urîte, se strigă tare, dar nu se aude glasul femeilor, care sînt în stare să se certe pentru o pălărie. Alături de acele *bons mots* pentru care se chinuiește oricine — și le nemerește ori ba — se gustă glume ca a lui Ségur, ambasador, lui Cubières, ministru, care pune lumînări aprinse și în buzunarul unui episcop: „trebuie să fie un tablou edificant pentru slugile din față și sătenii cari se roagă jos". Ségur e tratat de „șnapan răufăcător" în versurile care se schimbă, pomenindu-se fățiș și păcatele femeilor. Se va glumi și pe socoteala crimelor de stradă ale Revoluției. O alergare nebună după distracțiile neghioabe pe care le cunoaștem acuma din memoriile femeiești; căutarea de sensații noi; după admirarea la Operă a lui Vestris și Gardel, la cîrciume cu *dîner à la matelote,* primblări pe Seina. „Sînt", spune el, de la început, „extenuat de petreceri", încă înainte de a avea pe doamna omagiilor sale, care-și împarte favorurile cu un înalt cleric, pe cînd bărbatul cere mici îndatoriri. Totul însă cu grija efectului. Înaintea bărbaților, femeile se desbracă pănă la cămașă, dar cu precauție „să ceară permisiunea de a-și face toaleta"; și schimbarea cămășii se face cu „decență".

„Cum e indispus", spune el de iubita sa măritată și disputată, „își ia baia și, fiind în baie, trimete să mă cheme. E un ciudat loc pentru a primi visite, dar laptele e amestecat cu apa, ceia ce o face opacă. Îmi spune că așa e obiceiul, să se primească în baie, presupun, căci altfel sînt ultima persoană căreia i-ar fi permis [1]."

Și el, care vede că la Curte — și în saloane — n'are loc cine „nu e decît un om", se simte jenat cînd trebuie să facă și el pe *bel esprit*. „Nu sînt destul de briliant pentru a lua parte la conversație: cele cîteva observații pe care le fac sînt mai juste decît elegante; deci nu pot amusa [2]."

Fac politică, toate, și pentru aplausele mulțimii, pe care le cumpără, dar le are — și Madame Adélaïde, indignată, spune de să se audă: „indignes Français" — ducesa de Orléans, care ar face nu știu ce. Se discută aprins, în 1789, alegerile. D-na de Staël începe a juca un rol și, masculină, cum e, o prinde. „Se bucură de o putere aproape nemărginită, nu fără a simți o extremă plăcere", dar, adaugă el, „poate nu totdeauna pentru cel mai mare bine al comunității [3]."

De cum a venit în mijlocul crisei, pe care el singur a judecat-o de la început în toată întinderea și adîncimea ei, în tot sensul ei tragic, fără ilusii de optimism sentimental și visări de mileniu fericit, privirea i se îndreaptă spre rege.

Încă din April 1789 a înțeles totul: el a capitulat [4].

[1] P. 133.

[2] P. 123.

[3] P. 14.

[4] *Ibid.* „Il a déjà tout rendu à discrétion". Totuși atunci erau 10.000 de soldați lîngă Paris, garda svițeră și cea franceză în oraș, 6.000 din *maréchaussée*. Dar soldații ajung a cere serviciul de trei luni; pp. 16, 19-20. Încă din Maiu-Iunie ei nu mai ascultă. Narbonne crede în războiul civil și pleacă la regiment; pp. 52, 55. În Malu, Bezenval, cu Svițeri și tunuri, poate împrăștia mulțimea de 15.000, între cari 3.000 gata de luptă, cu bețe și pietre, p. 25.

Legat de Necker, pe care nu-l vrea, de acest greoiu vanitos, cu aier de contuar, care oricînd pare a zice: „mă vedeți, *eu* sînt", el se lasă tîrît, cu sîngele lui polon și saxon, de evenimente. N'are, de altfel, pe cine se sprijini: „Curtea e peste măsură de slabă, iar moravurile sînt așa de conrupte încît nu va putea să resiste la o opoziție bine organisată". El însuși, mișcat pănă la lacrimi, îl vede, la deschiderea Adunării, mîndru de discursul pe care-l cetește, precedînd răul accent al pomposului Necker. De a doua zi deputații, cari l-au aplaudat, merg să vadă Trianonul, ca templul scandalos al luxului reginei. În Iunie încă Americanului îi place a crede într'un rest de autoritate regală; ar fi posibil ce se spune: ca regele să cheme un consilier special pentru a judeca pretențiile stării a treia, dar „frica mortală" a lui îl împiedecă. Va ceda înaintea mulțimii, care în strigăte îl aduce pe izgonitul Necker. Timid, se lasă tîrît mai departe. Nu va îndrăzni să-și mute tiranii, „stăpînii nației", la Soissons, Noyon sau Compiègne.

Îl vede, după luarea Bastiliei, mergînd la adunare, dăruindu-se ei, ca unul care e „strîns de iubirea poporului" *(pressé par l'amour du peuple)*. Asistă la întrarea lui la Paris, caleașca pătrunzînd cu greu prin mulțimea care vedea cum i se răsplătește sălbătăcia. Șase rînduri de miliție preced Adunarea, care înaintează în desordine. După dînsa garda regală călare, unii *gardes du corps* și toată suita cu cocardele roșu și albastru, în așteptarea tricolorului sau cu înlăturarea voită a albului regal. Și regele are aceiași cocardă. Garda națională așteaptă. „Poporul" urlă de bucurie că s'a zădărnicit „complotul contra libertății" (încă de atunci fiecare vede numai „comploturi" care-l amenință). „Cortegiu magnific." Dar insultele încep contra regelui supus: Americanul ar vrea o lege contra celor cari insultă pe

încă netăgăduitul șef al Franciei. În Septembre următor, lumea începe a se teme de fuga lui Ludovic.

Peste cîteva săptămîni, Morris, care credea că, dacă regimentul de Flandra rămîne credincios, regele ar putea să bată năvala furioasă a femeilor la Versailles, îl vede, fără a fi luptat, întrînd a doua oară în Paris: e demn și calm.

După fuga de la Varennes, atitudinea observatorului străin, care nu era atunci în Paris, se schimbă. I se pare aproape imposibil a se salva „și monarhia și monarhul"; ar fi necesară o regență, de care Pétion i-ar fi spus un cuvînt princesei Elisabeta. Dar își dă sama că „va fi nevoie a se păstra nenorocitul pe care l-a dat Dumnezeu". Și-i vine în minte ce-a auzit în cercul femeilor clevetitoare ale Curți: ca tînăr, frica lui de pisici, necreșterea — scuipă în mînă —, purtarea brutală cu regina, pe care pe atunci ar fi lovit-o și Ludovic al XV-lea l-ar fi arestat patru zile. „Nu e de mirare că un dobitoc ca ăsta să fie detronat[1]."

Ce se întîmplă pe urmă nu e însemnat în ziarul lui Morris, care va fi la 1793 la St. Port lîngă Melun, se va întoarce un moment la Paris în August 1794 și se va întoarce peste patru ani în America, unde moare în 1816.

De regină vorbește desprețuitor: are amanți, dar nu ține la dînșii[2].

Stăpînul aparent al Franciei, din momentul cînd i s'au răpit regelui, în virtutea Maiestății Sale Teoria, toate drepturile, e Lafayette, „American" și el, cu care Americanul are strînse legături. Nimeni poate n'a cîntărit mai sigur acest ușor cap de veșnic tînăr pentru o inimă plină de entusiasmul la modă. Încă de la început Lafayette

[1] P. 247.
[2] Pp. 92, 112.

i-a spus că vrea republica, dar, în conversația cu Morris, recunoaște că „o revoluție ar ocasiona mult rău, fără a putea produce cel mai mic bine“[1].

După întâia venire a regelui la Paris, el se laudă că are 100.000 de oameni supt ordinele lui. „Ar fi putut face pe rege prisonier, dar n'a vrut“, căci dorește „viață privată“. Și condamnarea din partea celui care-l ascultă vine, nemiloasă: de fapt, din ambiție a devenit el amorezat de libertate.

În Septembre, după ce steagurile soldaților sînt binecuvîntate la biserică, el trimete trupe la Versailles „pentru a activa decisiile Statelor-generale“. Dar disciplina începe a slăbi, autoritatea lui, pe încetul, se consumă față de spectacolele teribile ale străzii[2]. Lafayette nu vrea răul nimănui, spune Americanul, dar e chinuit de nevoia de a străluci. Mult mai prejos de ce a început, se îneacă[3].

În zilele de Octombre, nu el a poruncit sălbătăciile odioase: a fost tîrît de trupe, „care-l bănuiesc și-l amenință“[4].

Dacă astfel e căpetenia, idolul, ce pot fi ceilalți[5]! Cînd amatorii revoluției însiși, din Maiu, se sperie de ce-au făcut, miniștrii „ajută a distruge autoritatea ministerială“. Necker nu există. Pe Mirabeau la deschiderea Adunării îl șuieră. Marele creator nu atrage privirile acestui om practic. E doar calificat de „canalie“, de „măgar sălbatec“[6], un fel de Wilkes, politicianul brutal din Londra.

---

[1] P. 15.

[2] Pp. 76, 79, 84-85. V. și p. 338: „O armată va rămînea totdeauna neputincioasă față de o înțelegere generală“.

[3] P. 77.

[4] P. 88.

[5] P. 16.

[6] Pp. 86, 137, 158-9.

În ce privește Adunarea, în ea se duce o luptă de dibăcie între Mirabeau, Talleyrand și Necker. Ea nu poate da nimic realisabil imediat. „În această țară literatorii cercetează abusurile monarhiei, își închipuie că totul va merge cu atît mai bine în viitor, cu cît se va depărta mai mult de instituțiile actuale și, în cabinetele lor, ei văd pe oameni așa cum sînt necesari sistemelor lor: din nenorocire astfel de oameni nu există nicăiri, și încă mai puțin în Franța[1]." Oamenii „vreau o Constituție americană, cu un rege în loc de președinte, fără a se gîndi că n'au cetățeni americani pentru a pune în practică această Constituție... Constituții de Guvern diferite, sînt necesare diferitelor societăți pe fața planetei noastre." Pe cînd ar trebui „principiile generale care tind la bogăția și fericirea unei nații și care se sprijină pe sentimentele inimii omenești". Și, la capătul acestor cumplite zbuciumări, filosoful politic realist spune: „Am părăsit viața publică pentru totdeauna, sper; dar, dacă mi-ar putea inspira vre-un lucru dorința de a o relua, ar fi plăcerea de a restabili ordinea în această țară." Și cum? „Mi-aș fixa un scop și, pentru a-l atinge, m'aș servi de împrejurări cum s'ar presinta[2]."

El crede în necesitatea de „a păstra o oarecare autoritate nobilimii, căci e singurul mijloc de a asigura libertatea poporului". În schimb se ventilează, se discută, se votează „proiecte care, în ce privește poporul frances, sînt absolut incompatibile cu elementele din care el e compus". O știe și Lafayette, dar va merge cu ei pănă la moarte[3].

De fapt, de la început pănă la sfîrșit, adecă pănă a călcat cizma lui Bonaparte peste floricelele stropite cu

---

[1] P. 43.

[2] Pp. 98-111, 338. Și el crede că ar trebui revenit la rege.

[3] Pp. 50, 52.

sînge ale ilusiilor otrăvitoare, Parisul decide. El, nu țara, cu toată opoziția, de la început, a Bretaniei, cu toate protestele Parlamentelor din Rouen, din Metz[1], cu toată foametea care intervine de la început, făcînd, din Maiu, prin oprirea transporturilor, „un milion" de flămînzi la Paris[2].

Aici, la Paris, încă la 12 Iulie Morris vede pe aruncătorii de pietre — bieți o sută de derbedei, — bătînd soldații, forțînd prăvăliile de arme, cavaleria șarjînd plebea, gardele francese înaintînd cu baioneta, pe cînd Sviterii cu artileria așteaptă la Champs Élysées. Dar a doua zi bandele pătrund în deposite, ieau arme vechi, pradă Hôtel de la Force, luînd praf și grîu. Fără ramura verde la pălărie nu se mai poate circula. Două regimente de la Saint Denis se oferă stării a treia, dacă-i primește. Începe a se vorbi de o nouă putere militară, acele „corps bourgeois" care vor deveni „garda națională".

Morris asistă la scenele din 14: luarea Bastiliei. Era vorba de o împotrivire a Curții, de o pedeapsă. Regina, contele de Artois, favoritul de Polignac cîștigaseră două regimente, Broglie stăruise pe lîngă artileriști. Se formase planul de a flămînzi Parisul, de a aresta două sute de deputați. Dar — regele se supune fatalității[3].

Ca resultat, se primblă pe suliță la Palais Royal capul bietului Foulon, al cărui trup însîngerat e tras pe străzi, unde se rupe în bucăți, al intendentului Berthier. „Doamne, doamne, ce popor!", strigă Americanul[4].

La 4 Octombre Parisul lui Bailly, calificat de incapabil, se zbuciumă între grija cocardelor și a pîinii; se opresc trăsurile, se dau jos femeile din nobilime. La 6 din nou capete în suliți umblă pe străzi.

---

[1] Pp. 135-6.
[2] Pp. 53-4.
[3] Pp. 57, 59, 62-3.
[4] Pp. 68-9.

De aici înainte împrejurările parisiene nu mai sînt notate de acest martur credincios şi aspru, care, vorbind în numele adevăratelor libertăţi, are dreptul de a osîndi pe aceasta care nu-i are decît formele.

VIII.

Alfieri

Morris e un observator aspru al Revoluției francese; marele poet tragic italian Alfieri, restauratorul simțului antichității adevărate, plăsmuitorul sufletului luptător și eroic al Italiei nouă, va fi spectatorul ei indignat, care până la capătul vieții o va urmări cu ură. Cu atît mai mult, cu cît el însuși e un dușman al oricărui „impuls comandat" și hrănește „o adîncă și foarte aprinsă furie și scîrbă contra oricării tiranii".

Născut în 1749, ca fiu al unui conte piemontes cu puțină avere, care-l părăsește de copil mic. Crescut de mamă supt supravegherea unui unchiu, face Academia din Turin și apoi studii de drept, dar preferă lecturi de fantasie și grija cailor. Apoi, cu preceptorul lui engles, pleacă în lume. Trece prin Franța, unde nu-i place, prin Olanda, unde află întăia-i dragoste — a doua la Londra, cu scandal —, cercetează și Suedia, ale cării sălbătăcii din Nord încîntă pe tînărul care trăiește în atmosfera lui Rousseau. În Spania și Portugalia află pe mai bătrînul lui amic de o viață întreagă, abatele Caluso. La Turin se întoarce în 1772 pentru a treia dragoste, furtunoasă și răpede încheiată ca și celelalte.

Acuma, începe o carieră literară, de piese în franțuzește, singura limbă pe care o știe, *Cleopatra, Filip*,

Polinice. Își dă samă în curînd că această limbă nu e a sa, că nu-și poate pune sufletul într'însa și, cum pe urmă a avut năcazuri cu revoluționarii francesi, nu găsește destule cuvinte pentru ca să atace limba începuturilor stîngace și nereușite, versul tragediei francese, însuși sufletul poporului frances: „această limbă neplăcută și meschină", „acest jargon" pe care fusese silit a-l vorbi în cei cinci ani ai pribegiei: „din acel timp n'am mai voit să rostesc un cuvînt în această limbă și am căutat să fug anume de orice persoană sau societate în care se vorbia această prea-blăstămată limbă"; cu „caracter melodic și prea glacial în vers". Își dă samă că „în orice poesie veșmîntul face jumătate din corp și, în unele genuri, ca lirica, haina e totul".

Învață deci, învață ca un ucenic — întăiul cas de naționalism literar, conștient teoretic, luptător, — după Dante și Tasso, Ariosto și Petrarca, della Casa, Poliziano, Macchiavelli. Cînd va cerceta Arquà, unde e mormîntul cîntărețului Laurei, *il nostro sovrano maestro d'amore*, el va vorbi cu admirație de „cei patru în cari e tot ce, omenește vorbind, poate da poesia".

Dar și-a reluat viața aventuroasă. De ce e acasă i-i silă, de acel „cuib al nașterii, rău sortit", de acea „țară binecuvîntată în care nu e lucru unde să nu între regele".[1] „Puțin îmi pasă", spune el, „de ei și de banul lor, și de regele lor": mai bine „expatriarea perpetuă", mai bine cerșitul, mai bine să se facă îmblînzitor de cai decît să mucezească acolo. Va căuta cu orice preț — e *a doua* tiranie pe care o aruncă, după a limbii francese; va scrie *Della tirannide* — să se „desvasaliseze" să se „despiemontiseze".

Iată-l deci schițînd și adesea stricînd tragedii *(Anti-*

[1] In ogni privata cosa in quel benedetto paese sempre c'entra il rè.

gona, Agamemnon, Oreste, Carol I-iu, Romeo și Iulieta, don Garcia, Rosmunda, Ottavio, Saul, lucrînd stîngaciu la tipărirea lor, la Cézannes, în Dauphiné, unde află pe abatele Ailloud și, dacă mai cetește din O mie și una de nopți și din Racine (și pe Shakespeare îl cunoaște franțuzește), studiază pe Horațiu, pe Fedru, așteptînd pe Seneca, pe Salustiu, pe Tit-Liviu, pe Iuvenal, pe Virgiliu, apoi la Piacenza și Parma, unde-și duce chitara și poeții, la Modena, Bologna și Pisa,— desrădăcinat și incapabil de a se cuibări undeva; după o scurtă apariție la Turin, unde e sigur că mama, din nou măritată, nu ține la dînsul, trece iar spre Toscana, și la Florența leagă acea relație cu o tînără Germană, Aloysia de Stolberg, care era soția închisă și maltratată a bețivului și brutalului Stuart, pretendent fără speranță la tronul Angliei; ea va fi închisă pentru dînsul într'o mănăstire la Florența, apoi va trece la Roma, în casa cumnatului său, cardinalul Stuart.

E liber acuma, și poate purta războiul cu „popii", *pretacciuoli,* poate scrie ode către „America liberă", poate înălța, înainte de orice, cu acea „cugetare forte" care-i pare, cu dreptate, a fi sensul și miezul tragediei, voința umană în lupta cu soarta, conștiința individuală strigînd în fața piedecilor și împlîntînd steagul pe cetățile cucerite prin sacrificiu.

Nu-i va păsa nici de Papa Piu al VI-lea, Bracchi, pe care zice că nu-l apreciază ca scriitor, „un individ pe care eu îl consideram cu mult inferior mie pe linia adevăratului merit", și-i pare rău că prin dedicația lui „Saul" „se prostituie astfel coturnul, tiarei".

Iată-l apoi la Siena, unde-i apare prima ediție a tragediilor, la Roma, unde-și caută iubita și de unde, pentru a nu fi găsit, trebuie să plece, iar la Siena, unde-l află scrisori batjocuritoare pentru tendința piesele lui, de aici prin Florența, Bologna, Ravena, la Vene-

ţia, Padova, Arquà, Ferrara, Milano. Numai pentru a-şi vedea sora, noaptea, reapare, un moment, la Turin, pentru ca la Florenţa să înceapă lupta cu „pedanţii", cu criticii formei din tragediile sale, pe care continuă a le tipări.

Astfel ajungem, în 1783, la planul său de călătorie mai depărtată, în Franţa şi în Anglia, unde voià să înceapă — cum a şi făcut-o — negoţ cu cai englesi.

Ajuns la Antibes cu o felucă, el trece la Avignon şi Vaucluse, unde-şi va fi amintit de Petrarca, la Grenoble. La Paris nimic nu-i place: negura deasă, „antitoscanismul gascon nasal", literaţii cari în lucrurile italiene nu întrec pe Metastasio; ar face o excepţie doar pentru baloane, dacă ar fi folositoare. Şase luni petrecute aici îi par un secol. Din Anglia îşi aduce caii prin Paris (April 1784) şi, prin Lyon, în Italia.

Data aceasta, patria îl înduioşează pe acela care o înţelegea şi iubia numai prin limbă, prin cînt. „A revedea pe amicii întăii tinereţe şi locurile întăiu cunoscute, şi orice plantă, orice piatră, într'un cuvînt orice obiect al acelor idei sau pasiuni primitive, e foarte dulce lucru". Iartă şi pe guvernanţi, ale căror rapoarte diplomatice îi par nimic faţă de scrisul lui, pe rege, Victor Amedeu al III-lea, „de şi nu-i plac regii în genere, şi încă mai puţin cei arbitrari". Ajunge a alege din celelalte rase pe aceasta: „Trebuie să spun cu sinceritate că rasa acestor prinţi ai noştri e foarte bună în total, şi mai ales comparată cu toţi cei de azi în Europa". În definitiv, „oameni buni cari fac ţerii lor mai mult bine decît rău". Din nenorocire totul atîrnă de voia lor — pănă şi ieşirea unui vasal din ţară. Aici, la Turin, a văzut jucîndu-se, de diletanţi, şi piesa lui, *Virginia*, dar nu i-a plăcut. „Recunosc de fapt în mine însumi că, atîta cît voiu trăi, nu voiu avea să culeg pentru mine în chiar niciun teatru din Italia nici laudă, nici mustrare", căci „eu nu

socot laudă aceia care nu discerne... și nu însuflețește pe autor, nici mustrare aceia care nu te învață a face mai bine"[1]. Vede și pe mamă-sa, indiferentă, care-i pare foarte mișcată, la plecarea lui: îi va propune, în zădar, o căsătorie „pentru a face să învie Casa Alfieri".

Din nou, s'a smuls, s'a liberat, răsuflă. Își caută iubita, pentru întâia oară scăpată și ea din legături, la Baden în Elveția. Spre dînsa va porni, prin Innsbruck, spre Alsacia. De aici va reveni la Pisa pentru lucrul său literar. Altfel Italia îi pare putredă, *fetida e morta.* Doar petreceri populare, iluminații, visite de prinți, de la Neapole la Florența. Îndată, tot în 1785, va fi iar lîngă contesa de Albany, în Alsacia.

Cu dînsa — și de sigur din voința ei — se întoarce la Paris, pe care de la început îl presintă rău, ca aspect, ca locuitori, ca limbă, ca spirit: oraș „foarte neplăcut", „zgomot și miros rău", „Babilonie"; „limbă arogantă" *(gergo prepotente),* „limbă surdă și mută" (ca și englesa), o *harpe* și o *cornemuse,* un cimpoiu, chiar dacă e mult public care o ascultă. Locuitori buni de gură, *ciarlieri.* Știu prost italienește, nu înțeleg literatura italiană, au alte principii în teatru. „Barbari, căci în toată voia așa se poate numi de noi toată Europa în raport cu literatura italiană", ignorată, de altfel, și într'o parte din Italia. Unul la mie dintre intelectuali dacă pricepe pe Dante și Petrarca.

Totuși stă acolo mai mult timp, doi ani, în Rue du Montparnasse, lîngă *villa de Rome,* lîngă Therme. Cum Stuart a murit, amica-i e cu totul liberă; vor trăi nedespărțiți de acuma.

Ocupat de ediția nouă a operelor lui, în legătură cu celebra tipografie a lui Didot, el privește cu un nesfîr-

---

[1] Ca regulă de critică: *individui offesi nessuni, costumi rispettati sempre.*

şit despreţ la începutul revoluţiei. E „o travestire în oameni politici şi în oameni liberi", fiindcă doar cetesc gazete şi fac legi; adevărate „maimuţe revoluţionare" *(scimiotti rivoluzionarii)*. Naţie vorbareţă, dar nepractică. „Văd necontenit sacra şi sublima causă a libertăţii atît de trădată, schimbată şi descreditată de aceşti semifilosofi"... E numai „aroganţă militară şi licenţă, insolenţă avocăţească". În resumat: „un puturos spital, care reuneşte pe incurabili şi pe nebuni".

E bucuros deci că, după o oprire, la 27 Maiu 1790, şi după o scurtă şedere la Rouen, el poate pleca din ţara „sclavilor stăpîni" pentru a trece în Anglia, cu tovarăşa sa (April 1791).

Ce ţară şi aici!, strigă cel obişnuit cu dulcele cer al ţerii sale. Climă rea, multă mîncare, nopţi nedormite pănă la două, la trei. E vremea fugii la Varennes, a *assignatelor*. Pribeagul începe a suferi de lipsa banilor.

Prin Olanda, prin Bruxelles revine la *cloaca maxima* parisiană, între „ateii" de cari vorbeşte, cu spaimă, mamă-sa. Războiul declarat Împăratului în 1792 îngreuie încă situaţia străinilor. Din partea lui, Alfieri, creatorul de eroi adevăraţi şi nobili în teatrul său, nu vrea să cunoască pe „aceşti atîţia făcători *(facitori)* de falsă libertate, pentru cari-şi simţia cea mai neînvinsă răspingere şi avea cel mai înalt despreţ".

De la această şedere în Paris avem una din cele mai frumoase şi mai nouă descrieri ale zilei de 10 August. Cei ce atacă, o adunătură, un *esercitaccio* din cele două suburbii, au în faţa lor numai pe cei 5-600 de Sviţeri, gărzile naţionale, „în cea mai mare parte dubioase", vre-o 300 de „seniori şi amici ai regelui", ceva tunari trădători. Totuşi, „cu un alt rege s'ar fi putut muri, cu un foarte memorabil exemplu, în chip generos, dar cu un alt rege lucrurile n'ar fi ajuns niciodată aici. Acest rege, deci, a avut totuşi o oarecare seninătate resem-

nată, care s'ar putea numi curaj la un martir, dar nu la cineva care trebuie să moară mai curînd decît să se înjosească." De altfel, față de dînsul, Adunarea era „perfidisimă", iar Primăria, care dispunea de garda națională, „arhiperfidă".

Astfel, Ludovic, care părea dispus la luptă, se schimbă; ai lui sînt blocați. Nu se știe cine a tras, dar nu din partea lui, probabil. La întăia salvă de artilerie a Sviților, gloata fuge, — *quei vili!* Dacă s'ar fi ordonat atunci un atac general, s'ar fi putut cîștiga victoria „ori ar fi căzut după un imens măcel, cu nemuritoarea glorie". Lipsește însă conducerea, ordinea. Fugarii află în cale jandarmeria națională, — formată din vechile *gardes françaises* „și din mulți servitori și vizitii licențiați și alți oameni de felul acesta", cari readuc la atac. Atunci gardele naționale credincioase încă, în fața mulțimii, trec la dînsa. Masacrul Sviților, împrăștiați, pornește: „totdeauna treizeci pe unul, după lăudabila obișnuință a acestora". Nobilii mai toți pier, luptînd sau în fugă. Dar castelul, stricat, nu e jăfuit, și cei cari încearcă sînt executați pe loc: e singurul păcat pe care nu-l are actualul sistem".

Astfel s'a făcut pe placul republicanilor, despre cari se spune și aici că nu aveau majoritatea. Regele e închis în trei celule la *Bernardini* „in canti di camicia e calzette", și „o slugă pentru doi li aduce mîncarea de la restaurator": „tratamentul a fost, în definitiv, și este astfel, încît moartea ar părea o floare". „Constituția, născută fără vlagă *(fradicia)*, e moartă și îngropată." Dar se prevede că Adunarea, care și-a asumat toate puterile, „le va pierde în alt chip de cum se crede".

Alfieri și contesa, rămași singuri, caută să fugă. Au pașaport venețian unul, danes altul, și, o „patentă a sclavilor" de la secția Mont-Blanc. O lungă scenă de luptă pentru libertate se desfășură la barieră. Se miră

funcționarii că pe hîrtii numele regelui e șters; pașaportul e cerut de patruzeci de ori. Mulțimea, „maimuțele-tigri", *scimiotigri*, urlă contra bogaților cari fug cu comorile și amenință cu darea de foc, cu lapidarea; ea caută să-i întoarcă la Hôtel de Ville. Peste două zile secția va veni să aresteze pe contesă, și averea ambilor, ca a unor emigrați, e confiscată.

Prin Calais se trece la Bruxelles. Întors apoi în Italia, poetul, dramaturgul, va plăti datoria. Scrie lauda lui Ludovic al XVI-lea, „o piesă istorico-satirică despre afacerile Franciei", apoi *Misogallo*, „Urîtorul de Francesi".

Dar Revoluția va ieși din Francia și el o va vedea acolo, în Italia, unde se petrece „sclavo-democratisarea Romei", luarea Sienei, în Decembre 1798, de acești „sclavi de rînd" *(malnati)*. „Toți din toate părțile sperau, în fine, independență și onoare." La Florența, în Mart 1799, apar aceiași „sclavi", cu a lor „milităra și advocățească tiranie", „tigri conduși de un iepure de casă... Toți cei maijosnici și răi sclavi triumfă", fugind cu ce au prădat. Și un nepot al lui Alfieri se lasă cucerit de curent. La 1800, din nou ocupația franceesă. El nu vrea să vadă soldații pe stradă, să primească pe general, să mulțămească pentru vechile lui cărți trimese în mică parte, cu cuvinte amabile, de la Paris. Își zice conte și, apărînd această *vanitaduzza*, el explică: „nici conte fără comitat, dar nici voi cetățeni fără cetate". Se vede „oprimat", dar nu și „subjugat". Fibra eroilor săi o simte în el însuși, acela care scrie cu mîndrie: „nu e niciodată inutil cuvîntul care durează secole și are ca basă adevărul și dreptatea" [1].

Cu asemenea gînduri mîngîietoare — de fapt, sin-

[1] Non è mai inutile la parole che dura dei secoli et hà per base il vero ed il giusto.

gurele în acest lucru, de fapt, imens de trist, care e viața — el biruie vremile schimbătoare. Își căpătase perfecta cunoaștere a limbii grecești și cetia cu pasiune pe vechii autori în netraductibilul original. „Vara ca greierii cîntă": „L'estate, come le cicale, io canto." La 8 Octombre 1803 el muri lucrînd „eroic", cum gîndise fără a se simți murind.

IX.

Archenholz

Se cunoaşte cartea pe care fostul ofiţer al lui Frederic al II-lea, Johann-Wilhelm von Archenholz (născut lîngă Danzig la 3 Septembre 1743, † 1822), a consacrat-o războaielor silesice. El e însă şi un călător, unul în Anglia şi în Italia, care şi-a presintat amintirile în forma unui „Tablou", cum se obişnuia la sfîrşitul veacului al XVIII-lea, tablou care a fost tradus şi în limba franceză [1]. Prin el vedem Italia contemporană cu Revoluţia.

E un aspru, nemilos critic. De fapt, nimic în *poporul italian,* pe care nu-l vede îndreptat pe linia de civilisaţie urmată de monarhii prusieni, nu-i place, şi el o spune fără încunjur. „În ciuda palatelor, bisericilor, galeriilor de tablouri şi altor minuni ale artei, trebuie să-i numeri între popoarele cele mai nenorocite ale emisferei noastre... Poporul e lăsat să zacă în ignoranţă şi sărăcie". Pretutindeni „disimulaţie şi artificiu": nici „iubire de glorie", nici „patriotism", „lene şi lipsă", dar pretenţii ridicule în favoarea ţerii lor, de care sînt infatuaţi. „Poltroni", „neospitalieri", „insociabili". Negoţul nu există.

---

[1] *Tableau de l'Angleterre et de l'Italie par M. d'Archenholz, De l'Italie*, Gotha 1788. Cartea germană a ieşit în a doua ediţie la 1787. Cf. şi cartea lui Sherlock, tradusă în italieneşte de Bianconi la 1771. — Critică pe harnicul călător suedes Björnstahl; p. 48.

Nici intelectualii nu-i par mai buni. Stau închiși în orașul lor, care li e singura patrie, și Statele se urăsc între ele. Nu înțeleg Italia — „iubesc țara lor fără a fi patrioți" —, cu atît mai puțin alte țeri, unde nu călătoresc. Nu știu alte limbi, nici francesa, devenită limbă inter-europeană. Nu cred măcar în existența unei literaturi englese ori germane [1]. Nu-s librari cum trebuie — ziarul la Florența costă un florin —, Academiile sînt în decadență. Poeții sînt sonetiști retorici. Nu e acea „declamație dulce și mișcătoare" care-i place autorului. Pictorii nu văd nimic în jur. Nu se află filosofi. Doar în științi naturale se lucrează și în matematici (rămînea s'o tăgăduiască și aceasta).

Nu știu măcar cum să trăiască. N'au grădini publice, „adunări" *(assemblées)*, „ospețe", „baluri de societate" în această „tristă țară". „N'au ideie" — spune cel care a stat de două ori la Livorno, la distanță de șase ani — „de acele societăți de ceaiu sau de cafea atît de plăcute și de așa de mare resursă".

Ce spune astfel în general, va spune în special despre orașele pe care le-a visitat și unde-l urmărim.

Veneția însăși va fi tratată cu cea mai grosolană neînțelegere, în terminii cei mai duri. „Miros infect", prăvălii proaste la Rialto, străzi „strîmte și puturoase"; piața Sfîntului Marcu e „locul cel mai plictisitor de pe pămînt"; campanilele „gotic", într'un mediu de „arlechin" displace gustului acestui Baltic. Regimul e un „sceptru de fier". Locuitorii privesc totul cu bănuială. Nobilii — 1.408 de senatori; Cartea de Aur, închisă din veacul al XIII-lea, s'a redeschis — locuiesc și prin mansarde și-și fac singuri mîncarea; crezîndu-se prinți, ei își vînd, totuși, voturile. Arsenalul n'are cu ce înarma

[1] Totuși un Bartolo scrie *Idea della poesia allemana.*

un regiment frances. Armata e „mai curînd o trupă de banditi, fără onoare, fără disciplină, fără soldați": la o paradă cu Imperialii i-au speriat singurele săbii trase ale husarilor. Nici spectacolele celor șapte teatre nu-i plac: rele decoruri, repertoriu de farse. Trupa Sacchi nu face nici cît cel mai rău teatru de societate din Germania. „Nimfele complesante" doar dacă l mîngîie puțin.

Dar pentru petreceri, la care participă vre-o patru sute optzeci de străini, această descriere de călător acru și rău are un oarecare preț. E vorba de redute, de *zagatta,* de mascarade și de *joueurs* de *gobelets,* de exercițiile de piramidă, de Tîrgul de Înălțare în 1775, de jocurile, oprite la 1774, acum reluate, de casine, de zilnica presintare a mantiilor roșii și negre.

Între musafirii splendidului oraș, contele Orlov, care angajează pentru Rusia Albanesi și Muntenegreni [1], Iosif al II-lea care iea parte la serbările și tîrgul Carnavalului, dar, cu obiceiurile lui de simplicitate afișată, iea o gondolă proastă [2]. Balul de la 1775 i se pare lui Archenholz vrednic de a fi pomenit în deosebi.

După Veneția, Padova-i va părea sărăcăcioasă, falită, cu lumea în zdrențe, cu călugării de la Sf. Antoniu. La Vicenza, la Verona, unde a fost Iosif al II-lea în 1771 și unde se pot vedea lupte de tauri ca în Spania nimic nu-i atrage privirile.

Dar Lombardia, fiind austriacă, germanisată, apare Prusianului ca o imensă grădină; aici nobilii sînt bogați. Dar din nou duhul cîrtirii îl prinde: domul „n'are nimic de *frapant*": prea multe statui. Primblarea, *corso,* e „o plăcere insipidă". Gata și cu Milanesii...

---

[1] P. 27 și urm.

[2] Pp. 12 și urm., 18 și urm.

La Parma nu se joacă de patruzeci de ani la Operă. La Piacenza se mai văd urme farnesiane în orașul despoporat, care e, totuși, „cel mai frumos din Lombardia", cu piețele-i largi. În Fornuovo parcă a dat ciuma: sute de case sînt pustii. Altfel la Bologna, unde, dacă n'ar fi hoții și... porticele, i-ar plăcea, căci e o cetate mare cu mulți locuitori, cu tîrgul, curios, de cîntăreți și actori; palatele însă-i apar mediocre. La Ancona, și ea pontificală, sînt fabrici, Evrei bogați, nobili harnici și ei, port liber. Loreto atrage prin splendorile tesaurului Maicii Domnului și numărul pelerinilor.

Curtea din Turin impune. În orașul curat, „simetric", fără artă și fără... felinare, regele, foarte econom, guvernează strîns, ajutat de o nobilime săracă, pe care o plătește rău, o împiedecă de a călători, de a scoate banii în țară, și apărat de o oaste mai mult „exterioară", de și regulat plătită și ajutat de fortificații"; dar, bine înțeles, cu toți cei șaptezeci de generali, acești 24.000 de oameni „n'ar ținea multă vreme, în cîmp deschis, contra unei parade zilnice de la Berlin". În acest Ținut sărac, unde doar Piemontul dă ceva venituri, se face un oarecare comerț exterior de mătasă, cu Anglia.

Iată acum feuda austriacă, Toscana, pe care Habsburgii au făcut-o „țara cea mai norocită din toată Italia". Nobilii sînt săraci, dar Marele Duce, care impune la Curte un costum simplu, oprește vînătorile, îndeamnă la muncă și publică lucrări de valoare; justiția lui e bună. Altfel nici aici orașul, dulcele oraș zîmbitor, nu-i zice nimic Teutonului militar: nu e motiv să se entusiasmeze cineva. Străzi scurte, înguste: o, trotoarele Londrei! Statui răspîndite în pieți meschine. „Florența, în toată întinderea ei, nu oferă nimic deosebit remarcabil... Aspectul Florenței, din orice parte ai sosi, n'are nimic *frapant*". Grădinile Boboli nu sînt lucru

mare. Teatrul e cu actori francesi, baletele sînt caraghioase; lumea vorbește tare și joacă în loji jocuri de hasard. Literatura e de prost gust, judecă acela care va isprăvi redactor de revistă literară[1].

Pisa, cercetată și ea de Orlov, e așa de părăsită încît iarba crește pe uliți. În lumea universitară un profesor de matematică nu știe cine sînt Leibnitz și Wolf. Dar lumea găsește plăcere în carnaval.

La Siena, doar femeile frumoase. Venit din Prusia unei vieți economice ordonată și grăbită, Archenholz se entusiasmează însă de noul, secul Livorno, cu Evreii lui cari ar vrea să răscumpere Ierusalimul, cu bogatul consul engles Dyk, cu Germanul Frank, consul-general rus, care cîștigă un milion de zecchini în raporturile cu Orlov, care, apărînd aici, a fost scutit personal de carantină, a împărțit în schimb privilegii imperiale pentru vasele livornese; a răspîndit larg banii ofițerilor săi capabili de a bate pentru un cîne garda Marelui Duce. Ce petreceri în acele zile cînd era pe aici princesa Taracanov, „pretendenta" furată misterios pentru Împărăteasa Ecaterina, cînd, pentru a ajuta pe pictorul german din Roma, Hakert, în a zugrăvi distrugerea la Cesmè a flotei otomane, Orlov dă orașului spectacolul arderii unuia din vasele sale. Cafenele frumoase — astea-i plac căpitanului prusian[2]! — adună mulți străini, cari, exploatați, sînt puși să plătească la teatru taxe speciale.

La Lucca, oraș de libertate civilă, fără Evrei și Iesuiți, dar sărăcie.

---

[1] Pentru pretendentul Stuart, inimicul lui Alfieri, pp. 96-7.

[2] La Pisa se relevează băile. Femeile sînt conduse pretutindeni de un *cicisbeo*, bărbatul abia găsindu-se împreună cu nevasta. O religiositate medievală face ca oamenii să se înscrie în confrății și să se chinuiască pe stradă purtînd în spinare crucea.

Decăderea se observă și în Genova, care a vîndut Corsica și întreține cu greu bieți 3.000 de soldați, mai mult Germani, și patru galere. Din 80.000 de locuitori abia se numără 200 de familii bogate. Nici Universitate, nici teatre mari; bibliotecile sînt goale. Niciun simț pentru viața socială, necum pentru artă: se vorbește de obiceiu în dialect. Dar străzile sînt frumoase, cetățenii, la cari s'au adaus cîțiva Elveții de limbă francesă, sînt fini și harnici — și foarte zgîrciți. Comerțul de bancă aduce, în 1780, 180.000.000 de livre. Banca S. Giorgio durează încă, și firma Durazzo și Cambiasi prosperează. Ca măsuri originale în acest oraș de viață strictă și strîmtă, monotonia hainei roșie pe stradă, monopolul obiectelor de hrană, oprirea juvaierelor, a porțelanei.

Criticile călătorului german nu vor cruța nici Roma, unde a fost la 1777-8. Orașul cu 372 de biserici, care primește cîte zece mii de pelerini pe zi, e „cel mai frumos din Europa". Dar „ansamblul nu e perfect. Trebuie să detaliezi frumușeța Romei ca s'o guști". Și el o va face mergînd la Panteon, la Coloseu, la For, la Arcul lui Sever, la Capitoliu, pe Corso, la Sf. Petru, cu scara ce se suie în genunchi, și la Vatican, la S-ta Maria Maggiore. Va cerceta Propaganda, unde școlari din toată lumea învață în douăzeci și opt de limbi, Colegiul germano-ungar de la anul 1552, cu cei două sute de studenți în roșu. Dar străzile-i par murdare, grădinile proaste, arcul lui Tit „samănă azi mai curînd cu poarta unui mic oraș din Germania". Lipsește adevărata evlavie. Poporul, foarte mîndru, lacom de titluri, pănă la *ministro delle cucine*, e decăzut, vanitos de bacșișuri. Femeile, foarte gătite, sînt gata a se închiria servitoare și dorm goale. Se văd cerșitori cu privilegiu vînd înghețată în public, și defilează fetele cărora li

s'au dăruit zestre. E adevărat că e și multă toleranță în această populație și străinul poate vedea orice. Evreii trăiesc liberi, dar protestanții, cum e curierul markgrafului de Anspach, ori fiul lui Bach, sînt îngropați aproape pe ascuns, căci altfel sună strigătul: „în Tibru", *al fiume*.

Atenția lui Archenholz e atrasă de unele așezăminte mai desvoltate decît aiurea. Astfel biletele de bancă ale Muntelui de Pietate, cu garanția de 5%, spitalele, neapărate cu atîta lume străină, săpăturile pe care le face pictorul Hamilton.

E lux mare în orașul unde curg bogățiile și se adună măririle: cardinalul Borghese are optzeci de caleși, generositatea cardinalului de Bernis uimește, cardinalul Albano *dăruiește* lui Iosif al II-lea, care declară zîmbind că „legile nu există pentru un Împărat roman", vila lui, și el o restituie pe urmă; conetabilul de Neapole, care aduce anual iapa tributului, e un om foarte bogat. Un Mare Duce rus se împărtășește și el de petreceri. La Porta del Popolo e primblare zilnică.

Prestigiul artei se adauge celui religios și se menționează cutare pictor cumnat al lui Rafael Mengs însuși, apoi Hakert, tînărul Moore, sculptorul elvețian Trepel, lapidariul Pikler, Bittner, care creiază aici pe Ganimede al lui, Winckelmann, venit în cercetare arheologică; Pompeo Battoni, căruia Frederic al II-lea de Prusia îi ceruse un tablou cu Alexandru și familia lui Dariu, și care întră director la compromisa Academie a Sf. Luca, anticarul Reiffenstein. Academiile Arcazilor, Quiriniștilor, cu inspiratoarea ei Corilla, sînt în floare.

La Neapole acel care caută lipsurile și elementele de ridicul nu va uita minunea lui San Gennaio, al cărui sînge *trebuie* să se licefieze în tub de ziua lui, pentru binele orașului, expunerea picăturilor laptelui Mariei, cei 4.000 de lazzaroni, banditii, oastea rea, Sviterii. Dar uimesc străzile pline de trăsuri, fastul nobilimii, carna-

valul, mascaradele și impune numărul celor 350.000 de locuitori. E vorba de palatul de la Portici, de descoperirile de la Pompeii.

Dacă Italia ar fi fost numai atîta... Goethe va găsi ce trebuie ca să învie sufletul omenirii artificialisate de formulele vechi și noi.

TABLA DE MATERII

TABLA DE MATERII

I. — Doamna de Genlis . . .
II. — Baroana de Oberkirch . .
III. — D-na Campan . . . . .
IV. — Doamna de la Roche-Jaquelain
V. — Un student girondin . . . .
VI. — Franklin . . . . . .
VII. — Governor Morris . . . .
VIII. — Alfieri . . . . . .
IX. — Archenholz . . . . . .